

Publikációs pályázat eredményhirdetés

Tisztelt Szerzőink és Olvasóink!

2019-es évi publikációs pályázatunk nyertese: Pólya Tamás. Ezúton is gratulálunk!

A szerkesztőbizottság

Pólya Tamás

Meghaladható-e a tekintélyelvű politikai vezetők megosztó retorikája?

Evolúciós pszichológiai elemzés és kommunikációs stratégiai vázlat I.

A modern democráciák autoriter vezetőinek népszerűségét nem lehet apasztani anélkül, hogy a híveik által való elfogadásuk logikáját megértenénk. Tanulmányom első részében (Pólya 2020a) e logika felfejtésére tettem kísérletet, multidiszciplináris keretben. Három kiinduló tételelem volt: 1. A tekintélyelvű vezetők népszerűsége főként híveik fenyegetettségérzetéből táplálkozik (evolúciós pszichológia, szociológia, politikatudomány). 2. Az egyén politikai nézeteinek neurális beágyazottsága hasonló az identitását megalapozó, „félteve őrzött” vélekedései beágyazottságához (például a vallásos hitéhez), ezért a kívülről – tények, érvek, ráébresztő információk felsorakoztatásával – megkísérelt megváltoztatásuk identitásvédő pszichés és neurális mechanizmusok ellenállásába ütközik (idegtudomány, vallásszociológia). 3. Ha az egyén a politikai meggyőződéseinek ellentmondó állításokkal szembesül, az benne a neurális aktivációk szintjén ugyanolyan reakciókat vált ki, mintha fizikai értelemben fenyegető ingerrel találkozott volna (idegtudomány). De miképp lehet meggyőzni valakit, aki a politikai ellenvélemény hatására testi épségében és önazonosságában fenyegetve érzi magát? Milyen esélyei és korlátai vannak az értelmes társadalmi párbeszédnek, ha evolúciósan kialakult hajlamaink a vélekedésváltoztatás ellen hatnak? Jelen írásom (és záró része, Pólya 2020b) e kérdésekre válaszolva fogalmazza meg a tekintélyelvű alapon kormányzó, megosztó politikai vezetők és retorikájuk ellenében felépíthető és alkalmazható kommunikációs stratégia néhány lehetséges elvét és formáját.

Kulcsszavak: egyéni és csoportidentitás, fenyegetés és fenyegetettségérzés, a politikai beállítódás neurális alapjai, a tekintélyelvű vezető és hívei, megosztó háborús retorika, politikai kommunikáció, evolúciós pszichológia

*„Régóta mondom, hogy a Fidesz tábora nem a politikai szociológia, hanem vallásszociológia illetékességi körébe tartozik.”
[kommentár a 444.hu-n, 2019. VI. 20.]*

*„Az igazmondó ajak mindig megmarad, de a hazugság nyelve csak egy pillanattig.”
(Ószövetség, Példabeszédek könyve, 12. fejezet, 19. vers)*

*„Whatever the advantages of the powerful ... the struggle goes on, space exists and dissident light breaks through in unexpected ways.”
(Edward S. Herman, Gatekeeper versus Propaganda Models, 1986)”*

1. Bevezető

Ez az írás egy másik tanulmányban (Pólya 2020a) megkezdett gondolatsor folytatása. Központi kérdése az, hogy miként lehet a választók – s különösen egy tekintélyelvű vezető híveinek – politikai meggyőződéseire hatni, azokat esetleg megváltoztatni, s a megosztó, kirekesztő hangnemtől mentes politikai párbeszédet folytatni. Célja egy olyan kommunikációs stratégia felvázolása, amelyre a nem tekintélyelvű politikai erők kommunikációjukat alapozhatják. Az értekezés záró szakasza egy harmadik írás (Pólya 2020b), de a szövegeket egyben olvasásra ajánlom. Ez a dolgozat a gondolatmenet egészébe úgy illeszkedik, hogy evolúciós pszichológiai megközelítésben mutatja be a migrációtól és a „migránsoktól” való félelmek és a velük való politikusi riogatás mozgatórugóit, a tekintélyelvűségekre való nyitottság feltételezhető evolúciós logikáját, a politikai hiteknek a vallásos hithez való hasonlóságát, illetve azt, hogy a politikai meggyőzésnek mint „hittérítésnek” mindezekből fakadóan melyek a közvetlenül adódó akadályai, és milyenek a csoport véleményének belülről történő megváltoztatásának esélyei.

E tanulmány egyik fő gondolata az, hogy a tekintélyelvűséggel szembehelyezhető hatékony kommunikációs stratégia kidolgozásához a politikai üzenetformálóknak fel kell térképezniük, melyek azok a vélt vagy valós veszélyek, amelyek az adott társadalom tagjaiban a leginkább képesek fenyegetettségérzetet kelteni. E fenyegetésekkel a kommunikációba lépőknek azért érdemes tisztában lenniük, hogy megfékezhezzék vagy ellensúlyozhassák az ezekkel kapcsolatos megosztó és érzelmileg túlfűtött kommunikációt. Eszmefuttatásom főként evolúciós pszichológiai elveken nyugvó elemzés, de igyekszik figyelembe venni más szakterületek (például az idegtudomány, a szociálpszichológia, a politikatudomány és a szociológia) kapcsolódó eredményeit is.

Írásomban *autoriter avagy tekintélyelvű vezetőnek* azt nevezem, akinek a csoportra vonatkozó egyszemélyi döntéseit az alárendelt csoporttagoknak pusztán az illető hatalmi hierarchiában elfoglalt pozíciója alapján kell elfogadniuk, jellemzően (de nem szükségszerűen) a kritika vagy a megkérdőjelezés lehetősége nélkül. E felfogás szerint tehát az a vezető autoriter, aki felhatalmazva érzi magát arra, hogy a rábízott csoportra vonatkozó döntéseit egymaga hozza meg, a csoporttagok előtti indoklás vagy a velük folytatott racionális vita nélkül, s aki rendszerint megpróbálja elérni, hogy döntéseit a csoporttagok ne kritizálhassák. E felfogás a Max Weber-i „karizmatikus vezető” – akinek világában „nincsenek világosan elkülönülő »hatóságok«, ... csak ... az úr karizmájával felruházott ... megbízott küldöncök és követek” (Weber 1921/1987: 249) – fogalmának bizonyos mértékű leegyszerűsítése és átértelmezése, ám egybevág azzal, ahogyan a jelen szövegben is idézett tanulmányok többsége használja az erőskezdő, domináns és zsarnokoskodó autoriter vezető (*authoritarian leader*) fogalmát.

2. Az elnagyolt kép: Egy lehetséges kommunikációs stratégia vázlatára

E tanulmány első részében (Pólya 2020a, a hivatkozásokat lásd ott) leírt fejtegetésekből kirajzolódik elénk a modern társadalmakban élő *homo politicus* figurája, akin evolúciós pszichológiai nagyítónkon keresztül korábban azt láttuk, hogy:

- természetes élőhelye a hierarchikusan szervezett csoport;
- a csoporttagság önazonosságának egyik legfontosabb része;
- számára a politika (csoporton belül és kívül) elsősorban nem a gondolatok vitája, hanem a csoportérdekekről, a csoporttagságról és az identitásról szóló küzdelem;
- akinek a stressz-szintje lecsökken, ha úgy tudja, hogy politikai hívőként számíthat lojálisan követett vezetőjére;
- akinek ugyanakkor az inkompetens vagy (etológiai értelemben) csaló vezetőt detektáló mechanizmusai nem tudnak kielégítően működni a jelenkori technológiai és társadalmi környezetben;
- aki, ha a csoportjára leselkedő fenyegetést észlel, készségesen elfogadja akár a tekintélyelvű, zsarnokoskodó vezetőt is;
- aki a külső csoport jelenlétének észlelésekor elkezd bezárkózni, intenzívebben kötődni saját csoportjához;
- aki szinte vallásosan hisz politikai meggyőződéseiben, s testi fenyegetésnek éli meg, ha azoknak ellentmondó információkkal szembesül.

Előttünk áll egy alak, egy társadalmi aktor, egy potenciális szavazó, akiben egy tekintélyelvű vezető tüzes szava és a csoporthoz tartozásra apelláló, harcias retorikája ijesztően könnyen lánggra tudja lobbantani az indulatot.

Evolúciós pszichológiai lencsénk sajátosságaiból fakadóan e kép elnagyolt, felbontása kisebb, mint amit egy társadalomtudományi vizsgálatról elvárnánk. Ahhoz mégis elegendően éles, hogy feltegyük a kérdést: a leírt hajlamokkal rendelkező ágensekből felépülő társadalomban *milyen politikai kommunikációs stratégiát lehet követni a megosztottság csökkentése, a csoportközi indulatok csitítása és a racionális társadalmi párbeszéd fennmaradása érdekében?* És mekkora szerepe lehet ebben a médiának és a tömegmédián keresztüli kommunikációnak? A következő dolgozatomban (Pólya 2020b) fogalmazom meg tentatív következtetéseim és javaslataim a tekintélyelvűséggel szembehelyezhető politikai kommunikációs stratégiára vonatkozóan. A felrajzolt stratégia vázlatos ugyan, de bízom abban, hogy előbbre tudja mozdítani a közös gondolkodást egy mérsékelt hangú politikai gyakorlat felé.¹

E stratégiai vázlat abból indul ki, hogy az egyén ideológiai beállítódásai, véleményei és vélekedései épp olyan mélyre ágyazódnak be neurális hálózataiba, mint a vallásos hitek (Kaplan et al. 2016a, 2016b), valamint abból, hogy a megosztó retorikájú, tekintélyelvű politikai vezetők e vélekedések és attitűdök neurális és pszichés védettséget használják ki a választók érzelmeinek felkorbácsolására (bővebben lásd Pólya 2020b).

2.1. A véleményváltoztatási lehetőségek típusai

A stratégia pontjainak kifejtése közben igyekszem az eszmefuttatást az evolúciós pszichológiai és a neurobiológiai alapok felől a társadalomtudományok számára ismerősebb fogalmak felé terelni, kiterve vallásszociológiai és politikai pszichológiai megfontolásokra is. Az első ilyen a politikai kommunikáció címzettjei, a választók társadalmi körülményeivel kapcsolatos. Amikor a politikai üzenetek a választók emocionálisan mélyen beágyazott, identitásuk alapjait jelentő politikai véleményeit s attitűdjét célozzák meg, akkor elvi alapon három hatás-, illetve cselekvési lehetőséget kell számba vennünk. Az első lehetőség (L1) *a masszív vélekedésváltoztatási rezisztencia elfogadása*, amelynek esetében a feladók számíthatnak rá, hogy a külső csoport felől érkező üzenetek a neurális védősáncok sima felületéről lecsúsznak, s a választó megcélzott vélekedéseinek és beállítódásának megváltoztatása szinte lehetetlen. A második lehetőség (L2) *a közvetlen retorikai cselekvés*, amikor a feladók törekednek a vélemény- az és attitűdváltoztatásra, de nem próbálják átformálni a választók társadalmilag releváns (gazdasági, szociális, kulturális...) körülményeit, csak a pszichés és a mentális állapotukat. A harmadik lehetőség (L3) *a közvetett és átfogó stratégiai cselekvés*, amikor a verbális meggyőzési kísérleten túl a feladók a címzettek meggyőződéseit megalapozó külső körülmények átalakításával is megpróbálkoznak, hogy elérjék a véleményváltozást.

Ez a tanulmány főleg az L1–L2 opciók mentén tesz javaslatokat, az L3 opció tárgyalása messze túlmutatna a politikai kommunikáció körén. Az L3 opció kapcsán egyetlen fontosnak tűnő mozzanatra szeretnék rámutatni, tudniillik arra, hogy ez esetben a választókban mélyen fekvő félelmeket és hajlamokat *a körülmények* átrendezésével vagy módosításával igyekeznénk megváltoztatni. Ez nemcsak azért nehéz feladat, mert a politikai kommunikációnak evolúciósan beépült pszichés és neurális elemek automatizált működésével szemben kell érvényesülnie, hanem azért is, mert óriási erőfeszítésekre és erőforrásokra van szükség a választók konkrét egzisztenciális, szociális, geopolitikai körülményeinek átalakításához. Ez pedig a politikai kommunikációs stratégia kidolgozása során feltétlenül figyelembe veendő korlát.

¹ E tanulmány és második fele (Pólya 2020b) 2019 nyarán, tehát a 2019. október 13-ai, magyarországi önkormányzati választások előtt születtek, ám a bennük javasolt megoldások némelyikéhez hasonló mégis felbukkant a tényleges politikai kommunikációban. Ez jelezheti egyes, itt leszűrt következtetések helytállóságát, s talán a megközelítési mód érvényességét is.

2.2. A migrációs félelmek relevanciája

Gondolatmenetünket támasztják alá európai migrációs jelenségekkel kapcsolatos magyar szociológiai kutatások. Messing Vera – kutatótársa Ságvári Bence – a magyarországi bevándorlás-ellenesség és a bevándorlóktól való félelem okait firtató interjúban mondta a következőket arról, hogy mitől függ egy adott társadalomnak a bevándorláshoz fűződő viszonya:

Az, hogy milyen mértékben utasítanak el valahol egy kisebbséget, az főleg a *bizonytalanság* kivételére. Egy korábbi tanulmányunkban arra a következtetésre jutottunk, hogy van néhány olyan tényező, amely összefüggésben áll a migrációval kapcsolatos attitűdökkel egyéni és országos szinten is. Az egyik ilyen *a bizalom* szintje: hogy az emberek mennyire bíznak egymásban, illetve a saját államuk intézményeiben, kormányukban. A másik *a szolidaritás és az elfogadás*, továbbá *a biztonságérzet*. Azok az emberek hajlamosak elutasítóak lenni a bevándorlókkal szemben, akik bizalmatlanok, *fenyegetve érzik magukat*, saját fizikai és egzisztenciális biztonságukat, illetve alacsony az iskolai végzettségük. ... Az elemzés azt támasztja alá, hogy azok az emberek, akik inkább elutasítják a bevándorlást, az átlagnál boldogtalanabbnak vallják magukat, inkább *úgy érzik, hogy nem képesek befolyásolni és kontrollálni saját életüket és jövőjüket*. Kevésbé bíznak embertársaikban, illetve az intézményekben, valamint *inkább érzik veszélyben az egzisztenciájukat és a fizikai biztonságukat* (Csendes-Erdei 2019: 18, kiemelések tőlem: P. T.).

Feltűnő a hasonlóság e szavak és az evolúciós pszichológiai állítások között: jól érzékelhető, hogy a részben politikai pszichológiai alapokon nyugvó szociológiai gondolkodás (lásd Messing & Ságvári 2016a, 2016b) lényegében ugyanazokra a következtetésekre jut, mint az evolúciós hajlamainkat vizsgáló kvázi-természettudományi megközelítés (Pólya 2020a). A kulcsfogalom itt is, ott is a fenyegetettség érzete. A közös nevező a (saját) csoport, amelynek tagjaként a társadalmi szereplőkben – fenyegetést és veszélyt érezve – felerősödik a saját csoporthoz való kötődés érzete, elutasítónak válnak a külső csoporttal (itt: a bevándorlókkal) szemben, és elfogadónak az autoriter vezetés iránt (az utóbbi mozzanatot a szociológusok nem említik, de kapcsolhatjuk).

Messing és Ságvári az Allison Harell és munkatársai által végzett, észak-amerikai és brit alanyok bevándorlással kapcsolatos attitűdjeit politikai pszichológiai módszerekkel feltáró vizsgálatára hivatkoznak, amely a fenyegetettségérzet megjelenését a saját élet irányítása feletti kontroll elvesztésének érzetére (*lack of control*) vezeti vissza (Messing & Ságvári 2016: 13, Harrell et al. 2017). Harellék (2017: 3) szerint a „helyiek” jellemzően kétféle fenyegetést érzékelnek a bevándorlással kapcsolatban: kulturális és gazdasági jellegűt. Egyfelől tartanak az eltérő etnikai és rasszjegyekről, szokásokról, vallásos gyakorlattól, másfelől pedig a gazdasági problémáktól, például a munkahelyük elvesztésétől és a jóléti juttatásokkal való visszaéléstől. Ez evolúciós (és szociál-)pszichológiai terminusokra fordítva azt jelenti, hogy a „helyi” csoport tagjai észlelik az eltérő fizikális és szimbolikus *csoportjelzéseket*, illetve a gazdasági *erőforrásaik* veszélybe kerülését. A fentebb leírt evolúciós logika alapján ez *azonnal riasztja és beindítja a csoportvédő pszichés mechanizmusokat* (csoportösszetartás növekedése, idegenekkel szemben elutasító attitűd), különösen a kevesebb erőforrással rendelkező csoporttagokban.

Érdemesnek látszik mindezeket figyelembe véve kidolgozni próbálni az autoriter logikával szembehelyezhető kommunikációs stratégiát, s áttekinteni azokat a stratégiai lehetőségeket és lépéseket, amelyekkel a tekintélyelvű vezető híveinek meggyőzése során számolhatunk.²

2 Lentebb a bibliai idézetek a Szent István Társulati (katolikus) Bibliából származnak; a fordítások online elérhetők: szentiras.hu. Az idézetek használata tiszteletteljes jelzése szeretne lenni annak, hogy e korpusz a békés társadalomszervezés és társadalmi kommunikáció számára is hivatkozási alap lehet, nem csak a kereszténység értékeire gyakran hivatkozó, megosztó és autoriter politikusok retorikájának; s annak is, hogy a hatalommal való élés és visszaélés problematikája és a rá adott reflexió cseppet sem új keletű jelenség.

3. Kommunikációs opciók és stratégiai javaslatok

3.1. Falra hányt borsók

„Szavakhoz vagy elképzelésekhez ragaszkodni annyi,
mint őrizni a zsineget, miután szertegurultak a gyöngyök”
(Gyomay M. Kubose, *Zen buddhista koanok*, 1973, ford. Szabó János)

„— Mi lehet ma vonzó egy fiatalnak a Fideszben?
— A biztonság.”
[Egy fiatalember válasza Tusványoson, újságírói kérdésre;
Mi Orbánék titka Erdélyben?
Index videó, 2019. VII. 31.]

Ha a neurológiai eredmények és az egyén csoporthoz kötődéséről szóló evolúciós pszichológiai elméletek helytállóak, akkor a kommunikációs esélyekre vonatkozó első következtetésünk az, hogy egy mély ideológiai meggyőződésekkel rendelkező választót, egy tekintélyelvű vezető lojális hívét másféle politikai beállítódás felé terelni próbálni *szinte bizonyosan sikertelen stratégia*. Egy ilyen választónál a meggyőzési kísérlet – akár tömegmediális, akár személyes csatornán folyik – ahelyett, hogy javítana, valószínűleg csak ront a helyzeten (tudniillik megerősíti már létező hiteiben), mert evolúciósan kialakult mechanizmusai a kívülről jövő, vélekedéseinek ellentmondó érvelést fenyegetésként és manipulációs kísérletként fogják kezelni. A mély meggyőződések védőbástyái nem fogják átengedni az egyén világnézetét aláásó információkat, még akkor sem, ha a rajongott autoriter vezető egyre öntörvényűbben, paranoiásabban vagy diktatorikusabban kormányoz – mert hívei jobb híján a zsinegüket szorongatják, a csoporthoz tartozás erős ígézetében. A kulcsmotivációjuk a félelem lesz: nem szeretnék elveszíteni a *védelmet* (sem a csoporttagság, sem a csoport vezetője által nyújtottat), és a *biztonságot* (munka, megélhetés...). Hiszen:

...a saját csoportra irányuló fenyegetéseket a tagok érezhetik egzisztenciális jellegűnek, s azok bennük ama pszichés mechanizmusokat indítják be, amelyek korábban arra fejlődtek ki, hogy az egyént a csoport nyújtotta védelem keresésére ösztönözzék – amikor az efféle oltalom még a túlélés záloga volt. Ez az egyik oka annak, hogy az emberek elsősre (s jellemzően sokadjára is) igen negatív módon reagálnak, ha úgy érzékelik, hogy a vallott értékeiket támadás éri; illetve annak, hogy az alaposabb felvilágosítás vagy a megfelelő információ nyújtása sem nagyon változtat a véleményükön (McDermott & Hatemi 2018: 3).

Az ilyen választók esetében a tömegmédiá és a politikai kampányok szerepe és hatása elhanyagolható lesz, a tényállítások és az ideológiai ellenérvek falra hányt borsóként pattognak majd le neurális védőfalaikról.

3.2. Vallásos védelem és a politikai hit logikája

„Így tehát mi, akik rendíthetetlen országot kaptunk hazánkul,
legyünk hálásak, s szolgáljunk... neki tetsző módon: tisztelettel és félelemmel.”
(Zsidóknak írt levél, 12. fejezet, 28. vers)

Ha – mint láttuk (Pólya 2020a) – a vallásos hit és az ideológiai meggyőződések mint identitásalapozó vélekedések ugyanolyan mélyen fekszenek az emberi agyban, s őrzésükért részben ugyanazok a neurális struktúrák felelősek, akkor a politikai nézetek megváltoztatásának kísérletére megpróbálhatunk úgy tekinteni, mintha

politikai hittérítési próbálkozás volna.³ Eme analógia szerint *a politikai szavazó egy olyan vallásos hívő lenne, akit egy másik hitre kívánnak áttéríteni*, s nem volna meglepő, ha a „térítés” esélyei és nehézségi foka is hasonlóak lennének. De milyen tényezők játszanak szerepet az áttérésben? Melyekkel érdemes számolni a meggyőzési kísérlet során? Mivel a hitváltás mintázatai rendkívül összetettek és sokfélék lehetnek (Pew Research Center 2017), s maga a folyamat a legbelsőbb szubjektív mozzanatokon nyugszik, csak nagy óvatossággal citáljuk néhány szakértő idevágó gondolatait.

Mivel a térítésként felfogott politikai meggyőzésről és hatékonyságáról nem állnak rendelkezésünkre nyilvános kutatások, fontos kiindulási pontként szolgálhatnak a vallásos hittérítés módszereire és gyakorlatára, illetve az áttérés motivációira vonatkozó kutatások, figyelembe véve az analógia korlátait. A vallásos áttérést kísérő és megelőző tényezők között amerikai szociológiai kutatások egyfelől az egyén demográfiai körülményeinek változását említi, például a sorsfordító eseményeket vagy a lakóhely megváltozását (Sherkat 2014, 2. fejezet). E tényezők kívül esnek a szokásos politikai kommunikációs befolyásolási kereteken. Másfelől e vizsgálatok kiemelik a társas kapcsolatok, azaz a bizonyos emberekhez fűződő baráti, érzelmi kötődés lényegi szerepét a hitváltásban (Sherkat 2014: 56), ami a politikai kommunikációhoz már sokkal közelebb eső mozzanat.

David A. Snow és Richard Machalek (1984) vallásszociológiai szempontból tekinti át az áttérés addigi szakirodalmát. Több lehetséges okot azonosítanak, ám közülük a társadalmi befolyásoló tényezőket (*social influences*) ítélik különösen fontosnak, s azok közül is *a célcsoporthoz való érzelmi kötődést és az intenzív kommunikációt* (lásd még Gooren [2007] áttekintését):

Mivel a csoporttagok valamelyikéhez vagy többükhöz való pozitív személyes kapcsolat információs hídként tud szolgálni, valamint képes növelni a csoport felől érkező megszólítások hihetőségét és a nyomást, hogy a megszólított egyetértsen e megszólításokkal, illetve elfogadja a hozzájuk tartozó gyakorlatokat is, egyáltalán nem meglepő, hogy érzelmi kötődések hiányában az áttérés bekövetkezte felettébb valószínűtlen, különösen a nem aktívan istenkeresők esetében (Snow & Machalek 1984: 183).

Vagyis – a vallásos térítés/áttérés analógiája alapján – a politikai beállítódás megváltoztatását célzó kommunikáció sikerére akkor számíthatunk, ha az üzenetküldő *érzelmileg elég közel tud kerülni* a meggyőzendő szavazó(k) hoz, és *intenzív interakciót* tud velük folytatni. Ez lehet online kapcsolattartás, de a közvetlen személyes kapcsolat fontossága kitűnik a fejtegetésekből.

A vallásos hitnek is központi eleme a transzcendentális erőhöz vagy lényhez fűződő, személyesnek érzett kapcsolat, és összefügg a hit védelmet, vigasztalást és biztonságérzetet nyújtó képességével:

Nem szűkölködünk bizonyítékokban például abban a tekintetben, hogy a vallás, s különösen az Istenhez fűződő viszony *menedékként [haven] szolgál* az érzelmi válságok vagy *fenyegetés közepette*. Ezt érzékletesen szemlélteti a népszerű maxima, miszerint „a lövészárkokban nincsenek ateisták”, de a tudományos kutatások is azt mutatják, hogy harcokban résztvevő katonák valóban gyakran imádkoznak ... S még az is igaz, hogy az érzelmi válságot átélő emberek inkább az imádságot választják, mintsem templomba mennének (Kirkpatrick & Shaver 1990: 318, kiemelés tőlem: P.T.).

Fenyegetés, menedék, védelem – e fogalmaknál összetalálkozik az evolúciós pszichológia (a csoporttagság előnyei, adaptív és identitást alapozó jellege), a szociálpszichológia (a csoporthoz tartozás pszichés igénye), a neurobiológia (a vallásos és a politikai hit neurális beágyazottságának átfedése, a vélekedésváltási rezisztenciát

³ Ez logikusan következik a politikai és vallásos hitek világnézeti jellegéből és fent vázolt identitásmeghatározó szerepéből, súlyából. Hasonló elgondolásért lásd David Snow (2004: 394) keretelméleti szociológiai megközelítését: ő ugyanolyan jellegű egyéni „átalakulásnak” (*transformation*) tekinti a vallásos és a politikai áttérést.

segítő neurális mechanizmusok, a már ellentmondó állításoktól is kialakuló fenyegetettség érzete), a vallásszociológia (az áttérés körülményei, az érzelmi kötődés, az oltalom keresése), a vezetéstudományi megközelítés (a tekintélyelvű vezető hatalmaskodó természet), illetve a migráció szociológiája és politikai pszichológiája (a kontrollvesztés érzete, a migrációs félelmek, az idegengyűlölet).

E mozaikokból majdnem teljesen kirakható a tekintélyelvű vezető iránti igény logikája. A kulcsfogalom a fenyegetés és a fenyegetettség érzete, amelyek elől, ha megjelennek, fajunk egyedei a csoport jelentette menedékbe igyekeznek húzódni – ezt diktálják evolúciósan hasznosnak bizonyult érzelmeink és neurális mechanizmusaink. Ez önmagában nem jelenti az autoriter vezető elfogadását, de megnyitja felé az utat. Ez, *a tekintélyelvűségre nyitottság evolúciós logikája* absztrakt formában ekképpen írható le:

1. Az emberi csoportok tagjai nagyon érzékenyek a csoport egységét és az egyén csoporttagságát veszélyeztetőnek tűnő – csoporton belüli vagy kívüli – fenyegetésekre, amelyeket az identitásukat elbizonytalanító és aláásó tényezőként érzlelnek.
2. Minél rosszabbak e társadalmi szereplők egzisztenciális körülményei, annál jobban aggódnak, hogy kicsúszik kezükből a saját életük feletti irányítás, s annál inkább keresik a számukra biztonságot nyújtónak tűnő megoldást.⁴
3. A fenyegetést érzékelő társadalmi szereplőkben megjelenik vagy felerősödik a veszélyeknek gátat vetni tudó vezető, a hatékony csoportvédelmező figura iránti igény.
4. A védelmező vezetőt egy erőt sugárzó, tekintélyelvű politikus alakjában vagy egy mindenható transzcendentális lényben találják meg.
5. E figura, akiben a követőivé váló társadalmi szereplők teljesen vagy közel vallásos intenzitással hinni fognak, a pusztá léte és a vélt ereje révén megnyugvást nyújt számukra, csökkenti a stressz-szintjüket, növeli a jóllétüket, valamint – mindezekon felül, ideális esetben – elhárítja az észlelt fenyegetést is.

Az effajta „menekülés a szabadság elől” (vö. Fromm 2002) átruházza a fenyegetés megoldásának gondját, de azzal az autonóm cselekvés felelősségét is; megszabadít a feladat súlyától, cserébe alávet a vezető uralmának. Egyúttal a hívek körében a más csoportok tagjai iránti gyűlölködésére is lehetőséget ad; s teszi mindezt *egy kívülről vak hitnek tűnő elragadtatott lojalitás* megjelenése közepette. Jól ismert mintázatok ezek némely kortárs politikai vezető híveinek viselkedésében.

A tekintélyelvűségi lojalitás e logikája ugyanakkor evolúciós szempontból sem nem irracionális, sem nem kárhóztatható, hiszen a faj fejlődéstörténete során segítette a humán csoportokat a csoporton belüli „hatalmi munkamegosztás” kialakításában. A probléma az, hogy *az e logika vezérelte érzelmeik intenzitása fokozatosan növekedhet* a fenyegető körülmények sokasodásával. Minél kisebb vagy kevesebb az észlelt fenyegetés, annál kisebb a tagok készítése is, hogy védelmet keressenek a saját csoportjukban. Ám minél nagyobb vagy számosabb a fenyegetés, annál erősebb a készítésük a védelemkeresésre; s azzal párhuzamosan nő az átélt érzelmek hőfoka is. Mesterségesen felnagyított fenyegetések esetén – például eltúlzott veszélyeknek a tömegmédiában való propagandisztikus súlykolása révén – a csoporttagok pszichés feszültsége óriásira is növelhető, ami szélsőséges érzelmekhez (gyűlölet, rettegés) vagy cselekvésekhez (erőszak, tettlegesség) vezethet. Ez a feszültségkeltő(k) részéről *visszaélés* a tekintélyelvűségre nyitottság evolúciós logikájával, s akár szándékosan létrehozott *evolúciós megszaladási jelenségnek*⁵ is tekinthetjük, amelyet egy politikai formáció vagy vezető önzése hív életre.

Mindebből az alábbi tanulságok adódnak a politikai kommunikációt illetően. Először is szükségesnek látszik ítéletalkotás nélkül elfogadni mint biológiai sajátosságot, hogy a társadalmi szereplők bizonyos félelmeit és alapvető, identitásuk magjához tartozó vélekedéseit külső csoportból jövő érveléssel megváltoztatni nem vagy csak kis mértékben lehet. Ezért a politikai üzenetek feladónak célszerű előzetesen felmérniük, hogy az adott társadalomban melyek azok a konkrét fundamentális vélekedések, „félte őrzött értékek”, amelyek olyan mélyen kötődnek a csoporttagsághoz és a tagok identitásához, hogy a megváltoztatásukra való törekvéssel az egyén

4 Például a fölfelé vivő társadalmi mobilitás a szektás azonosulástól elfelé, a lefelé tartó „lecsúszás” pedig a szektásabb jellegű vallásos csoportok irányába sodorja az embereket (Sherkat 2014: 93).

5 „Megszaladási jelenség”-nek az evolúciós biológiában azt nevezik, amikor egy faj életében valamilyen szelektív hatás egy tulajdonságot optimális paraméterein túl korlátozás nélkül növel (Csányi 1999, Csányi & Miklósi 2010).

neurális mechanizmusai erősen szembe fognak szegülni. E vélekedések közvetlen és gyors átformálási kísérletére – a feladók részéről véges mennyiségű kommunikációs erőforrást feltételezve – *kampányerőfeszítést fordítani nem érdemes*. Ha ezek a vélekedések és értékek megosztó jellegűek (tudniillik egy alcsoporthoz vallja magáénak őket, vagy valamely külső csoporttól való elkülönülésre épülnek), akkor a politikai kommunikálónak dönteniük szükséges, hogy az üzeneteikkel e nézetek vallóit vagy azok ellencsoportját célozzák meg. A megosztó vélekedéseken alapuló üzenetek tehát *kommunikációs „csiki-csuki helyzethez” vezetnek*: vagy az egyik, vagy a másik nézet híveit tudják megszólítani (vö. abortusz tiltása; halálbüntetés, eutanázia engedélyezése; sokgyerekesek kiemelt támogatása és így tovább).

Másodsorban számolni kell azzal, hogy a tekintélyelvű attitűd társadalmi jelenléte, *s a vezetői tekintélynek való önálávetés* természetes alkotóeleme az evolúciósan kialakult humán csoportszervezési hajlamoknak (hisz egy csoportban legfeljebb néhány vezető szükséges, de sok követő kell).

Harmadsorban fel kell tárnunk, melyek azok a vélt vagy valós veszélyek, amelyek az adott társadalom tagjaiban a leginkább képesek fenyegetettségérzetet kelteni. E fenyegetésekkel a politikai üzenetformálónak tételesen tisztában kell lenniük, akkor is, ha kerülni vagy megfékezni szeretnék az ezekkel kapcsolatos megosztó és érzelmileg túlfűtött kommunikációt. Azt is meg kell állapítani, hogy a feltárt (vélt vagy valós) fenyegetésekre adható-e tényleges megoldás, avagy csak látszólagos, retorikai. Ha található megoldás, akkor annak kivitelezésével vagy kitarító kommunikálásával van esély a fenyegetéstől befolyásolt politikai hívők vélekedéseinek átformálására.

3.3. Békés falovak

*„A gonoszok szavai vérre lesnek, de megmenti őket az igazak szája.”
(Példabeszédek könyve, 12. fejezet. 6. vers)*

A politikai „hittérítés” egy korlátozott esete, amikor egy politikai erő a megosztó vélekedések halmazának *részleges áthangolásával* próbálkozik, a harciastól a *békésebb hangoltság felé* törekedve, ám rövid távon a célba vett vélekedések irányultságának megváltoztatása nélkül.

Az egyén politikai-ideológiai meggyőződéseit azért nehéz módosítani, mert pszichés gyökereik mélyre nyúlnak, s összefonódnak a személyes és csoportidentitásával. Ugyanakkor az egyén nem-identitásképző vélekedéseit könnyebb megváltoztatni. Így eredményes lehet a politikai ellenfél erősítette hiedelmek áttemelése és csak bizonyos *lényegi pontokon* történő megváltoztatása: például a harcias, agresszív jelleg szelídebbre váltása. Bár az áthangolt vélekedés *részben* ellent fog mondani a megszólítottak meggyőződéseinek, a jelentős átfedés révén elkerülhető, hogy azt eleve fenyegetőként értelmezzék. Így az újfajta gondolkodás csíráját hordozó üzenet – mint egy ártalmatlannak látszó trójai faló – bejuthat a neurális védőbástyák egyébként zárt falai közé.

Erre az egyik lehetőség az egyén fenyegetettségérzetét befolyásoló körülmények átértelmezése, mivel elérhető az egyén alapvető vélekedéshálózatának átalakítása nélkül.⁶ A jelenkori migrációs folyamatokkal kapcsolatos félelemérzet megfelelő példa lehet. E félelem Európa-szerte sok „helyiben” intenzív formában jelentkezik (a népesség jelentős hányada elutasítja a bevándorlók befogadását, egy részük egyenesen retteg az úgynevezett „migráns”-októl), szorosan összefügg az identitást meghatározó csoporttagsággal (vagyis a külső érveléssel való megváltoztathatósága csekély), és egyes politikusok szinte háborús hangulatot keltve igyekeznek növelni e választók félelmeit a bevándorlók kapcsolatban. A konfliktusos hangulatkeltés különösen releváns mozzanat. Evolúciós pszichológiai meglátás, hogy a háborús(nak), illetve békés(nek észlelt) körülmények döntően befolyásolják a csoporttagoknak a vezető iránti preferenciáját:

⁶ E megközelítés rokonítható a George Lakoff-féle újraakterezés (*reframing*) gyakorlatával, ahol bizonyos fogalmak átértelmezésével vagy új fogalmak bevezetésével egy politikai vita fogalmi (gondolkodásbeli) koordináta-rendszere (belső összefüggései, határai) elmozdíthatóak az újraakterezést kezdeményező fél számára kedvezőbb irányba (Lakoff 2004; példákat hoz Plankog 2019).

Háború idején az emberek a dominanciához köthető, maszkulin fizikai jegyekkel rendelkező [izmos, magas, széles állkapcsú, P. T.] vezetőket preferálják. Békeidőben az ilyen jegyekben inkább a visszaélés fokozott esélyét látják, ezért preferenciájuk a hozzáértőnek (kompetensnek) mutakozó, feminin egyének felé fordul (például Little et al. 2007) (Petersen 2016: 1095).

Konfliktusok idején a jelentős fizikai tőkével rendelkező egyének vezetővé választása célravezető: az ellenség szemében fenyegetőnek és félelmetesnek tűnnek majd fel, a csoporton belül pedig csökkentik a potyautaskodás [*free-riding*, ellenszolgáltatás nélküli részesedés a csoport javaiból, P. T.] és a koordinációs problémák előfordulási esélyét ... Ezzel szemben békeidőben a barátságos személyiségű, nagyobb szociális tőkével rendelkező személyek látszanak alkalmasabb vezetőnek ... Hasznosságuk abban áll, hogy bátorítják az együttműködést és minimalizálják a konfliktus esélyét, így biztosítják, hogy a csoporttagok tiszteletben tartsák a társadalmi rendet (Bastardoz & Van Vugt 2019: 87).

Hozzátehetjük: a vezetők az erősség és a dominancia benyomását verbális és vezetési stílusukkal, illetve szimbolikus eszközökkel is kelthetik, például határozott fellépéssel, ellentmondást nem tűrő, parancsoló és kinyilatkoztató hangnemmél, ellenfeleikkel szembeni kíméletlenséggel, jelentős vagyonnal, híveik lojalitásának demonstrálásával.

A tekintélyelvű vezetők és médiaalakulataik szívesen élnek ezekkel az eszközökkel, és igyekeznek a migrációs jelenségeket háborús, az egyén szintjén egzisztenciális fenyegetést jelentő terminusokban leírni (lásd „Orbán: Két veszély van, a migráció és az elért eredmények elvesztése”, Mandiner 2018; „Naponta bizonyítják a migránsok, hogy eszük ágában sincs integrálódni”, Origo 2019; „Bármikor újjászerveződhet a migránskaraván”, Demokrata 2019). Az eltúlzott veszély megjelenítése ugyanakkor a végletekig képes növelni a választók félelmeit.

E rettegéskeltő politikával szembeszegülő kommunikáció esélye abban áll, hogy e félelem meglétét adottságnak veszi, s nem közvetlenül igyekszik megnyugtatni a választókat, hanem megpróbálja *áthangolni* a háborús indulatot békésebb hozzáállással: i) a félelem alapjául szolgáló körülmények átértelmezése, ii) további releváns körülmények szóba hozása és iii) általában a nem háborús megoldások felkínálása révén. Ezek az agresszivitást kerülő, *barátságos, konszenzusos politizálást folytató vezetőre jellemző* kommunikációs és cselekvési technikák. Lényegi sajátosságuk, hogy elismerik a többségi és/vagy megalapozott félelemelemeket, ugyanakkor teljes mértékben kerülnek a háborús hangnemet, s felmutatnak valamilyen hihető, hatékony, de nem harcias megoldási tervet is.

A hosszú távú sikeres politizálás alapfeltétele, hogy üzenetrendszere a választók többségének félelmeit és vélekedéseit *nem közvetlenül* és *nem hirtelen* próbálja megváltoztatni. A többség fundamentális meggyőződésével szembehelyezkedni, e választói tömeget „felvilágosítani” próbálni kontraproduktív vállalkozás, és nem elsősorban a várható szavazatvesztés, hanem az ellenvéleményektől erősen védő emberi neurális mechanizmusok megléte miatt. Mivel a neurális mechanizmusok a *gyors* nézetváltást akadályozzák, a hosszú távú meggyőzés érdekében a politikai üzenetformálóknak célravezető a markánsan kirajzolódó többségi véleményáramlatokhoz kapcsolódniuk (ha azok morálisan vállalhatóak), és *azokon belül* áthangoló stratégiát kezdeményezniük. Ha például a migráció megítélése egy adott országban nagy mértékben negatív – s Magyarország ilyen, lásd a Pew Research Center 2016-os és 2018-as felméréseit⁷ –, akkor kudarcra ítélt politikai stratégia a migráció pozitív oldalát, előnyeit, társadalmi hasznát stb. ecsetelő állításokat okító céllal nekiszegezni a választói többség negatív véleményének. Ilyen esetekben *kontraproduktív lenne a politikai szembenállás logikája*, amely szerint a megszólaló a politikai ellenfelei véleményétől eltérve különböztetheti meg magát (például: a kormány támogat egy ügyet, s az ellenzék reflexszerűen ellenzi). Amikor csoportidentitás-képző véleményekről van szó, akkor a meggyőzésre törekvő politikusoknak a tömegvélemény logikája hozhat sikert, nem a politikai szembenállásé.

⁷ Például 2016-ban a magyar válaszadók 82 százaléka vallotta, hogy „a menekültek terhet jelentenek, mert elveszik a munkánkat és a jóléti juttatásainkat” (EU átlag: 50 %), s 76 százalékuk vélte úgy, hogy a menekültek növelik a terrorizmus esélyét az országban (EU átlag: 59 %, lásd Manevich 2016, Rasmussen & Poushter 2019).

Ha a tekintélyelvű politika tömegfélelemre alapoz, és háborús hangulatot próbál kelteni, ellenzéke kommunikációs esélye az, hogy *a lassú véleményváltozásban bízva ugyanebbe e véleménymezőbe helyezkedik*, s békésebb eszközök felmutatásával igyekszik áthangolni a felheccelt választók érzületét. Igazodik a többség elfogadó vagy elutasító érzületéhez, és a heves retorikát kerülve *higgadt alternatívaként* jeleníti meg magát. A cél a választók fenyegetettségérzetének csökkentése és a véleményáramlat elfordítása egy kevésbé aggodalmas, kevésbé felajzott hangulat irányába. Ha e percepcióváltást sikerül kiváltani, akkor a csoporttagokban önkéntelenül is *megegyezik a hozzáértő vezető iránti preferencia* (lásd még erről Pólya 2020b).

Példaként citálhatjuk a 2019-es isztambuli önkormányzati választást, ahol az autoriter vezetési stílusú államelnök nyomására megismételt szavazáson a békítő, kompetens problémamegoldást sugalló „Minden a legnagyobb rendben lesz” szlogen több százezer pluszszavazatot hozott az ellenzéki jelöltnek.⁸ Hasonlóképpen, ha egy csoport tagjai ellenzik a migrációt, akkor a félelmekre megoldást szükséges kínálni – *a csoport érdekeit, védelmét és stabilitását hangsúlyozva*; hiszen ezek a mozzanatok oldhatják a tagok fenyegetettségérzetét. A határozottság és a tettekeség elnyerheti a tekintélyelvű vezető híveinek a tetszését is, azonban harcias retorika nélkül is kifejezhető. A fenyegetettségérzet csökkentése hosszú távon pedig a hozzáértést kínáló erők malmára hajtja a vizet.

4. Összegzés

Írásomban amellet érveltem, hogy a tekintélyelvű, megosztó politika és retorika mögött részben fajunk filogenetikusan rögzült hajlamai és a tekintélyelvűsége nyitottság evolúciós logikája áll. Ez utóbbi fő eleme a konfliktusoktól dúlt(nak észlelt) környezetben a hatalmaskodó, domináns vezető iránt felerősödő igény, amely a csoporttagok fenyegetettségérzetéből táplálkozik. Úgy tűnik, hogy a migrációs félelmeket szító kortárs politikai kommunikáció egy része erre a hajlamra játszik rá. Ezért látszik lényegesnek, hogy a tekintélyelvűséget elvető politikai üzenetformálók feltérképezzék, melyek azok a vélt vagy valós veszélyek, amelyek az adott társadalom tagjaiban a leginkább képesek fenyegetettségérzetet kelteni; így fékezhetik meg s ellensúlyozhatják a fenyegetettségérzetre alapozó megosztó kommunikációt. E retorika hatástalanítása azonban nehéz feladat, mert a politikai meggyőződések a vallásos hithez hasonlóan identitásképző vélekedések, azaz az egyén a saját identitását védi, amikor pszichésen és neurálisan ellenáll a vélekedéseit megingatni képes, „veszélyes” külső érveknek és információknak. A politikai vélekedések megváltoztatásának kísérlete így a vallásos hittérítésre emlékeztet. A politikai kommunikáció nagy kihívása, hogy az efféle meggyőzés lassú sodrású folyamat, amelynek a kiindulásnál az egyén alapvető vélekedéseire (például migrációs félelmeihez) kell igazodnia, azokat nem ingathatja meg, ha célt akar érni. A tekintélyelvű nézeteket vallók politikai meggyőződéseinek megváltoztatása ebből következően csak a fenyegetettségérzetüket nem megkérdőjelező, de a harcias retorikát kerülő, békés hangvételű kommunikációval kísérhető meg.⁹

8 Ekram Imamoglu ellenzéki jelölt sikeréhez hozzájárulhatott az is, hogy világosan megfogalmazta az aggályait a főként Szíriából érkezett menekültekkel kapcsolatban (Kerner 2019), s ezzel – jeleztük a fontosságát – elismerte, „kezelte” a megszólítandó választói csoport fenyegetettségérzését is.

9 Köszönetemet fejezem ki a lap bírálóinak a kéziratot illető építő és jobbító kritikai megjegyzéseikért.

Irodalom

- Bastardo, Nicolas & Mark Van Vugt (2019): The nature of followership: Evolutionary analysis and review. *The Leadership Quarterly*, vol. 30, no. 1, pp. 81–95.
- Csányi Vilmos (1999): *Az emberi természet*. Budapest: Vince Kiadó.
- Csányi Miklós & Miklósi Ádám (2010): *Fékevesztett evolúció. Megszaladási jelenségek az emberi evolúcióban*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Csendes-Erdei Emese (2019): „Nálunk normává vált.” Messing Vera és Ságvári Bence szociológusok a magyarok bevándorlásellenességéről. *Magyar Narancs*, 22. sz. (V. 30.), 16–19. o., <https://magyarnarancs.hu/belpol/nalunk-normava-valt-120133>.
- Demokrata (2019): Bármikor újjászerveződhet a migránskaraván, IV. 7., <https://demokrata.hu/vilag/barmikor-ujjaszervezodhet-a-migranskaravan-118253/>.
- Fromm, Erich (2002): *Menekülés a szabadság elől*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Harell, Allison, Stuart Soroka & Shanto Iyengar (2017): Locus of Control and Anti – Immigrant Sentiment in Canada, the United States, and the United Kingdom. *Political Psychology*, vol. 38, issue 2, pp. 245–260.
- Kaplan, Jonas T., Sarah I. Gimbél & Sam Harris (2016a): Neural correlates of maintaining one’s political beliefs in the face of counterevidence. *Scientific reports*, 6, 39589, doi: 10.1038/srep39589.
- Kaplan, Jonas T., Sarah I. Gimbél, Morteza Dehghani, Mary Helen Immordino-Yang, Kenji Sagae, Jennifer D. Wong, Christine M. Tipper, Hanna Damasio, Andrew S. Gordon & Antonio Damasio (2016b): Processing Narratives Concerning Protected Values: A Cross-Cultural Investigation of Neural Correlates. *Cerebral Cortex*, vol. 27, no. 2, pp. 1428–1438.
- Kerner Zsolt (2019): Isztambul főpolgármestere: A szeretetkampánynak Budapesten is működnie kell. *24.hu*, VIII. 31., <https://24.hu/kozelet/2019/08/31/isztambul-fopolgarmestere-a-szeretetkampanynak-budapesten-is-mukodnie-kell/>.
- Kirkpatrick, Lee A. & Phillip R. Shaver (1990): Attachment Theory and Religion: Childhood Attachments, Religious Beliefs, and Conversion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, vol. 29, no. 3, pp. 315–334.
- Kubose, Gyomay M. (1973): *Zen Koans*. Chicago: Henry Regnery Company. (Szabó János átültetésében és kommentárjaival: <https://terebess.hu/keletkultinfo/szabo.html>).
- Lakoff, George (2004): *Don’t think of an elephant*. White River junction VM: Chelsea Green Publishing.
- Mandiner (2018): Orbán: Két veszély van, a migráció és az elért eredmények elvesztése. III. 12., https://mandiner.hu/cikk/20180312_orban_ket-veszely_van_a_migracio_es_az_elert_eredmenyek elvesztese.
- McDermott, Rose & Peter K. Hatemi (2018): To Go Forward, We Must Look Back: The Importance of Evolutionary Psychology for Understanding Modern Politics. *Evolutionary Psychology*, April–June 2018, pp. 1–7.
- Messing, Vera & Ságvári Bence (2016): *Still divided but more open, Mapping European attitudes towards migration*. Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Manevich, Dorothy (2016): Hungarians share Europe’s embrace of democratic principles but are less tolerant of refugees, minorities. Pew Research Center, September 30, <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/09/30/hungarians-share-europes-embrace-of-democratic-principles-but-are-less-tolerant-of-refugees-minorities/>.
- Petersen, Michael B. (2016): Evolutionary Political Psychology. In Buss, D. M. (ed.): *Handbook of Evolutionary Psychology*, vol. 2. pp. 1084–1102, Hoboken, NJ: Wiley.
- Pew Research Center (2017): *The Changing Global Religious Landscape*. April 5, <https://www.pewforum.org/2017/04/05/the-changing-global-religious-landscape/>.
- Plankog (2019): A harc a gondolatainkért a nyelven keresztül zajlik. *444*, VIII. 13. <https://tldr.444.hu/2019/08/13/a-harc-a-gondolatainkert-a-nyelven-keresztul-zajlik>.
- Pólya Tamás (2020a, megjelenés alatt): Autoriter vezetők, politikai kommunikáció, identitás és csoporttagság evolúciós pszichológiai szemszögből. Átjuthatnak-e ellenvélemények a politikai meggyőződések neurális védőbástyáin? *ME.dok (Média-Történet-Kommunikáció)*.
- Pólya Tamás (2020b, lektorálás alatt): Meghaladható-e a tekintélyelvű politikai vezetők megosztó retorikája? – Evolúciós pszichológiai elemzés és kommunikációs stratégiai vázlat II. A hatalmaskodó és a kompetens vezető, a tekintély lebontása és a békés kommunikáció esélyei. *Médiakutató*.

Sherkat, Darren (2014): *Changing Faith: The Dynamics and Consequences of Americans' Shifting Religious Identities*. New York: NYU Press

Snow, David A. & Richard Machalek (1984): The Sociology of Conversion. *Annual Review of Sociology*, vol. 10, no. 1, pp. 167–190.

Snow, David A. (2004): Framing Processes, Ideology, and Discursive Fields. In David A. Snow, Sarah A. Soule & Hanspeter Kriesi (eds.): *The Blackwell Companion to Social Movements*, pp. 380–412, Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

Weber, Max (1921/1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Szociológiai kategóriáiban.* (ford. Erdélyi Ágnes) Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Abstract in English

Can the divisive rhetoric of authoritarian political leaders be overcome? An evolutionary psychological analysis and proposals for a communication strategy Pt. I.

The popularity of authoritarian political leaders cannot be countered unless we understand the logic of their acceptance by their followers. The first part of this paper describes this logic in a multidisciplinary framework, based on three notions. First, that much of the popularity of authoritarian leaders seems to stem from their followers' sense of being threatened (evolutionary psychology, sociology, political science). Second, that the neural substrates for one's political beliefs and attitudes partly overlap with those for the 'sacred,' deeply held beliefs that are constitutive of one's identity (such as their religious faith), so that it is very difficult to change these beliefs by offering educative facts or information to the believers that are different from their own views, as the attempted change triggers a strong resistance by the neural and psychological mechanisms developed for safeguarding the subjects' identity (neuroscience, sociology of religion). Third, when an individual is facing political views opposing his or her own views, s/he will react at the neural level as if s/he had encountered a threatening environmental stimulus (neuroscience). The question then is, how can one's political beliefs and convictions be possibly altered if they react to opposing political views as if being threatened both physically and in their identity? What are the limits of, and chances for, intelligent political discussion if our evolutionarily shaped proclivities act so efficiently against attempted belief-change? This paper (and its follow-up, see Pólya 2020) offers some basic recommendations for a communication strategy that might be deployed against authoritarian leaders and their deeply divisive rhetoric.

Keywords: individual and group identity, threatening stimuli and the perception of threat, the neural substrate of political attitudes, authoritarian leaders and their followers, the hostile and divisive rhetoric of conflict, political communication, evolutionary psychology

Pólya Tamás a PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének oktatója, doktori fokozatát a PTE Kommunikációtudományi Doktori Iskolájában szerezte. Érdeklődési körébe tartozik az online és az offline személyközi kommunikáció pragmatikája, a vizuális szemiotikai és ideológiakritikai kérdések, illetve a digitális médiumhasználat és a videojátékok fogalmi és empirikus elemzési lehetőségei.

Kékesdi-Boldog Dalma

A csernobili atomkatasztrófa kommunikációja a Magyar Rádióban és a Szabad Európa Rádióban

1986. április 26-án hajnali 1 óra 23 perckor súlyos baleset történt a Szovjetunióban. Felrobbant a Csernobil város közelében található Vlagyimir Iljics Lenin Atomerőmű 4-es számú reaktora, és nagy mennyiségű, az egészségre káros radioaktív szennyeződés jutott a légkörbe. A baleset emberéleteket fenyegetett, ám a helyi és a – a baleset helyszínétől mintegy 1000–1500 kilométerre élő – magyar lakosság az érvényben lévő hidegháborús diskurzus, valamint a szovjet-kommunista médiapolitika miatt nem tájékozódhatott kellőképpen a veszélyről. Dolgozatomban korabeli rádióhír-leiratok segítségével hasonlítom össze, miként zajlott a csernobili atomkatasztrófáról szóló legelső hírek kommunikációja a Magyar Rádióban és a Szabad Európa Rádió magyar nyelvű adásaiban. A Magyar Rádió esetében részletesen elemzem a baleset utáni három hétben adásba került, hazai radioaktív sugárzási szintről tájékoztató hírek és magyar egészségvédelmi ajánlások tartalmát is.

Kulcsszavak: atomkatasztrófa, államszocializmus, Csernobil, tájékoztatáspolitikai, Magyar Rádió, Szabad Európa Rádió, szovjet-kommunista sajtómodell

1. Bevezetés

Az 1986-os csernobili atomkatasztrófa komplex esemény: számos globális és lokális problémát vet fel. Ilyen kérdés lehet a túlhajszolt fegyverkezési és űrverseny, a nukleáris energia megbízhatósága, az atomerőművekben végezhető munkafolyamatok átláthatósága, a radioaktív sugárzás egészségügyi hatása és a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) válságkezelési stratégiája. Az elmúlt három évtizedben számos oknyomozó, tényfeltáró riport, interjú, visszaemlékezés és szépirodalmi alkotás dolgozta fel az atomkatasztrófa történetét. A baleset a mai napig foglalkoztatja a közvéleményt; ezt tanúsítja a HBO GO és a brit Sky koprodukciójában készült „Chernobyl” című ötrészes, dokumentarista jellegű drámasorozat szakmai és közönségsikere is.¹ Médiatörténeti és kommunikációtudományi szempontból különösen arra érdemes figyelmet fordítanunk, hogy miként zajlott a szovjet típusú tekintélyelvű sajtómodellben (Siebert et al. 1956/1983) egy ilyen súlyú esemény közlése.

A tekintélyelvű sajtómodell lényege az, hogy „kiskorúnak” tekinti a közönséget, vagyis azt feltételezi, hogy az emberek iránymutatásra, orientációra szorulnak. Ezt a feladatot a tömegkommunikációs eszközöknek kell ellátniuk, amelyeknek nemcsak a tájékoztatás a feladatuk, hanem az orientálás és az értelmezés is. A tekintélyelvű sajtómodellben a sajtó hierarchikusan szerveződik, a hatalom meghosszabbított karjaként működik, s célja az, hogy agitatori-propagandista újságírással erősítse meg és tartsa fenn a *status quot* (Siebert et al. 1956/1983). Siebert és munkatársainak felosztása szerint a tekintélyelvű sajtómodell egyik sajátos változata a szovjet-kommunista típus. Ebbe sorolható a magyar államszocialista tájékoztatáspolitikai is. A szovjet-kommunista sajtómodell

1 A minisorozat számos jelölést és díjat nyert el 2019-ben. Ezek között a legjelentősebb az amerikai televíziós produkciók számára kiosztott Emmy-díj, amelyet a legjobb minisorozat, a legjobb írás és a legjobb rendezés kategóriákban is elnyert. Ezzel szemben Oroszország hivatalos álláspontja szerint a sorozat az eseményeket egyoldalúan bemutató, oroszellenes propaganda (Pryszazhniuk 2019).

legfőbb jellemzője az, hogy a párt nemcsak irányítja, hanem aktívan, politikai kinyilatkoztatásokra is használja a tömegkommunikációt (uo.). Az irányítás megvalósulhat közvetett módon, például a hírközlés infrastrukturális feltételeinek és intézményrendszereinek állami tulajdonba vételével, a személyzeti politika kialakításával (vagyis nómenklatúrarendszerrel), a cenzúrahivatal felállításával és a politikailag kényes témák tabusításával. Közvetlen sajtóirányítási módszert jelent az egyes lapok bezúzása, a rádiófrekvenciák zavarása és az előzetes szerkesztőségi telefonhívás (Bajomi-Lázár 2005, Sipos 2010, 2015).

A sajtóirányítás elméleti hátterét tekintve a Szovjetunióban négy fő irányvonal formálta tájékoztatáspolitikát. Az első a pártosság (*партийность*), a második a lenini értelemben vett „objektivitás” (*объективность*), a harmadik a közönséggel való kapcsolat vagy tömeges elérhetőség (*народность, массовость*), a negyedik pedig a nyitottság (*открытость*) (McNair 1991).² A tájékoztatáspolitikában aktuálisan domináns irányelv az SZKP vezetőjének politikai attitűdje és az érvényben lévő kétpólusú világkép is hatással volt.

A csernobili atombaleset bekövetkezése a kiélezett hidegháborús helyzetben gyengítette a Szovjetunió geopolitikai pozícióját. A katasztrófa megrengette az államszocialista ideológia stabilitását, hiszen a nukleáris felhő nem állt meg a keleti blokk határainál, és a radioaktivitás növekedéséről hivatalos nyugati beszámolók is készültek. A balesetet tehát nem lehetett eltitkolni. A csernobili eseményekről szóló hírközlés vizsgálata azért is érdekes, mert annak kontextusa nem más, mint az, hogy Mihail Szergejevics Gorbacsov, az SZKP főtitkára néhány hónappal korábban hirdette meg az új politikai iránymutatást, a glasznosztjot. Ennek egyik célja az volt, hogy a korábbiaknál nagyobb teret biztosítson egyes (politikai) témák nyilvános megvitatására (Gibbs 1999). Ezzel szemben a katasztrófáról való tájékoztatás sem a Szovjetunióban, sem Magyarországon nem volt gördülékeny. A szerencsétlenség és az arról szóló hírközlés „az új típusú szovjet politika első próbatétele volt” (McNair 1991: 54), és „rámutatott a tájékoztatás korlátaira” (Gibbs 1999: 42). Emellett a katasztrófa olyan nagy gazdasági és politikai válságot eredményezett a Szovjetunióban, amelyen csak a Nyugat felé történő gazdasági és politikai nyitás segíthetett volna (Medvedev 1990).

A csernobili atomkatasztrófa hazai kommunikációja rendkívül sokat árul el a magyar tájékoztatáspolitikáról, hiszen nagyítóüveggént képes megmutatni egy-egy médium gyakorlati működését. Az 1980-as években a korábbi évtizedekéitől eltérő, a média tartalmára nézve „rugalmasabbnak mondható tájékoztatási gyakorlat” volt érvényben Magyarországon (Kékesdi-Boldog 2018a: 51). Annak ellenére, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) retorikai szinten mindvégig elkötelezett volt a szovjet-kommunista sajtómodell iránt, a gyakorlatban már számos ponton eltért ettől a Kádár-korszak utolsó évtizedében. Az 1970-es évektől érvényesített differenciált kultúr- és információs politika, amely a „tűrt”, a „tiltott” és a „támogatott” kategóriák („3T”) mentén osztályozta a nyilvános kommunikáció – a kultúra és a tömegkommunikáció – tartalmát, már egyre kevésbé érezte a hatását a tömegkommunikáció irányításában. Ennek egyik oka az volt, hogy a „3T” nem volt egyértelmű és kiszámítható osztályozási rendszer, mert nem mindig volt világos az, hogy a támogatás vagy a megtűrés a szándékolt átpolitizálás és a cenzúra, vagy éppen a liberalizálás eszköze-e (vö. Sipos 2015: 36–38). A másik ok a kor gazdasági, társadalmi és infokommunikációs változásaiban keresendő (Fricz 1988). Ekkor zajlott a párt kényszerű Nyugat felé nyitási politikája (Romsics 1999, Valuch 2005), valamint az infokommunikációs eszközök robbanásszerű fejlődése is. Az MSZMP ekkora már számos alapvető kérdés – a reform szükségessége, a haladás iránya, az eltérő ideológiai gondolkodás, az utódlási kérdések stb. – mentén mutatott belső széttöredezettséget (Heller 1981, Schlett 1990, Bozóki et al. 1991, Földes 2012). Ebben az időben erősödött meg a szamizdatirodalom (Sükösd 2013, Jakab 2015), és egyre nagyobbá vált az informalitás szerepe a magyar társadalomban. Ezek a tényezők jelentős mértékben befolyásolták a mindennapokat, és ezzel együtt a tömegkommunikáció kézi vezérlését is, hiszen a tájékoztatási gyakorlatnak át kellett hidalnia a mindennapi élet gyakorlatai, tapasztalatai és a marxista-leninista propaganda közötti egyre mélyülő szakadékot (Kékesdi-Boldog 2019a: 104).

2 A *glasznosztj* fogalmát a XIX. század közepén I. Miklós orosz cár vezette be, és akkor a birodalom társadalmi és gazdasági változására irányuló véleménycserét jelentette. Lenin már megkülönböztette egymástól a pozitív glasznosztjot (a kommunizmus építését népszerűsítő médiát) és a kritikai glasznosztjot (a gazdasági és a társadalmi jelenségekkel kapcsolatos kritika és önkritika megfogalmazására szolgáló nyilvánosságot). Az 1980-as évek végén Gorbacsov által használt fogalom a politikai nyitottságra, a politikai partícipációra és a konstruktív vitára utalt (McNair 1991).

Korábbi kutatásom során feltártam azt, hogy az MSZMP első számú lapja, a Népszabadság más kelet-európai országokhoz hasonlóan három napos késéssel számolt be a Csernobili atomkatasztrófáról, s mindvégig a pártos kommunikációs stratégia alapján tájékoztatott az eseményekről. Ugyanakkor a lap a hírek indirekt megfogalmazásával és az egészségvédelmi előírások folyamatos ismétlésével implicit módon kommunikálta a veszélyt (Kékesdi-Boldog 2018a, 2019b). Most – korabeli források vizsgálatával – annak járok utána, hogy mi volt a legelső hírek beolvasásának menete a Magyar Rádióban és a Szabad Európa Rádió magyar nyelvű adásaiban. Ezután a Magyar Rádió híradásainak tartalmi elemzésével arra a kérdésre keresek választ, hogy közvetlenül a baleset utáni hetekben mi hangzott el a hazai sugárszennyezettség mértékéről, és milyen egészségvédelmi ajánlások voltak érvényben ekkor Magyarországon. A rádiós hírközlési kép teljessé tétele érdekében elemzem a „168 óra” című, a Kossuth Rádióon hetente jelentkező másfél órás belpolitikai magazinműsor Csernobillal kapcsolatos adásait is.

2. A csernobili atomkatasztrófa

1986. április 26-án két robbanás történt a csernobili atomerőműben. Az első gőzrobbanás felszakította a közel háromezer tonna súlyú reaktorfedelelet, amely ötven méter magasra repült, majd visszazuhant az erőmű belsőjébe. A második robbanás következtében kigyulladt az atomerőmű magjában található, mintegy nyolcszáz köbméter méretű grafitömb, amelynek eloltása tíz napig tartott (Aszódi 2006). A balesetet emberi mulasztás okozta, ugyanis az operátorok egy speciális kísérletet szerettek volna végrehajtani, ám a munkafolyamat nem volt kellőképpen koordinálva, a személyzet nem volt tisztában a veszélyekkel, és a munkafolyamatok során több alkalommal megsértették a biztonsági szabályzatot (INSAG-7 1992, Szatmáry & Aszódi 2010).

A baleset következtében nagy mennyiségű, egészségre káros radioaktív sugárzás jutott a légkörbe, amely nem állt meg a „vasfüggöny” határánál. A nukleáris felhő kevesebb, mint két nap alatt elérte a nyugat-európai régiót is. A megemelkedett sugárzási szintet először Svédországban, a forsmarki atomerőműben észlelték, amelyet azonnal kiürítettek. Számos sugárszintmérést és kalkulációt követően a svéd operátorok előtt világossá vált, hogy az észlelt szennyeződés forrása nem a helyi erőmű, hanem a délkeletre lévő atomerőművek egyike (Plokhly 2018). Ekkora már Skandinávia-szerte magas radioaktív sugárzási szintet mértek, ezért a szakemberek tájékoztatást kértek a Szovjetuniótól. Az első kapcsolatfelvételt nem érkezett válasz. Ezt követően a szovjetek tagadták, hogy bármit is tudnának a történetekről.³ Számos megismételt információkérést követően a nap végén a szovjet hírügynökség (TASZSZ) rövid közleményt adott ki. Ebben hivatalosan megerősítették azt, hogy nukleáris baleset történt egy észak-ukrajnai atomerőműben, továbbá közölték, hogy a baleset kivizsgálására bizottságot hoztak létre.⁴

3. A Magyar Rádió

Az 1980-as években a nyomtatott sajtó és a televízió mellett a rádió volt az egyik legnépszerűbb médium Magyarországon. A Magyar Rádió minisztertanácsi határozat értelmében vált önálló intézménnyé 1974-ben annak érdekében, hogy részt vegyen a párt politikájának propagálásában, korszerűen és gyorsan tájékoztasson, továbbá hozzájáruljon a „közművelődési igények színvonalas kielégítéséhez és a szabadidő tartalmas kihasználásának elősegítéséhez” (MT határozat 1974/2015). A magyarok átlagosan napi 132 percet töltöttek ebben az időben rádióhallgatással (Agárdi 2004). Az emberek többsége (59 %) a rádióból értesült először a csernobili atomkatasztrófáról.⁵

3 „To the Hungarian Services” Radio Free Europe/Radio Liberty broadcast records, Box 3157, Folder 3, Stanford: Hoover Institution Archives.

4 „To the Hungarian Services” Radio Free Europe/Radio Liberty broadcast records, Box 3157, Folder 4, Stanford: Hoover Institution Archives.

5 HU OSA-420-2-2:1 A8203.

A differenciált kultúr- és információs politika (a már említett „3T”) nem került el a rádió hírszerkesztőségét sem. Ugyanakkor a Magyar Rádió fokozatosan egyre bátrabb, egyre nagyobb szabadsággal dolgozó szellemi műhelyé és médiummá vált. Az 1970-es évektől egyre több élő műsorral jelentkezett, vagyis közvetlen kapcsolatba lépett a közönséggel, ami a politikai nyomás enyhülését jelezte (Kollega Tarsoly 1998). Fontos megemlíteni Hárs István rádióelnök munkáját is, aki – bár tagja volt a párt Központi Bizottságának – a Magyar Rádiót nyitott és haladó szellemben vezette. Mindvégig arra törekedett, hogy minél kevesebb témát tiltson, s minél többet engedélyezzen a rádióműsorokban (Bolgár 2014). Tizennégy éves pályafutása során Hárs a pártpropaganda rovására fokozatosan egyre több hír közlését engedte (Farkas 2014), és teret biztosított a különféle véleményeknek és álláspontoknak, amivel a körülményekhez képest sokszínűvé tette a Magyar Rádió programját (Bolgár 2009). Így az „az ország talán legnagyobb hatású és tekintélyű kultúraközvetítő közszolgálati intézményévé” vált (Agárdi 2004: 104).

Az általam vizsgált időszakban három országos rádióadó működött hazánkban; ezek közül a legnagyobb hallgatottsága a Kossuth Rádiónak volt. A Kossuth Rádió a Budapest I. utódjaként 1949. február 1-jén kezdte meg a műsorszórását, és fokozatosan országos rádiófrekvencia-lefedettséget szerzett (Fucskó 1976: 66). Az 1980-as években már állandó műsorstruktúrát követett, kulturális, tudományos, közéleti, kül- és belpolitikai műsorokat, szórakoztató tartalmakat (rádiójátékokat, rádiókabarét) sugárzott, és minden órában hírösszefoglalót közölt (Kollega Tarsoly 1998). A második legjelentősebb hazai csatorna az egykori Budapest II. utódja, a Petőfi Rádió volt. Ez differenciáltabb műsorstruktúrát követett: a szórakoztató- és a zenei műsorokkal a fiatalokat és az idősebb generációt igyekezett megszólítani. A Petőfin kétóránként olvasták be a híreket. A harmadik, kisebb hallgatótáborral rendelkező adó az URH volt, amelyet ebben az időszakban „3. műsornak” is neveztek. Az URH-n rövidebb híreket közöltek a nap folyamán néhány alkalommal.

3.1. Az elemzés módszere

A csernobili atomkatasztrófáról szóló magyar rádióadások hanganyaga hiányosan maradt fent a Magyar Rádió archívumában. A levéltári feljegyzésekből tudjuk, hogy a balesetről szóló legelső híradások hangfelvételeit ismeretlen okból törölték, majd 1993-ban a műsorboríték bemondói szövege alapján – az egykori bemondó közreműködésével – elkészítették ezek reprodukcióját.

A rádióhírek leirataiból maradtak fent példányok. Mivel azonban ezeket elsősorban megőrzési, s nem későbbi kutathatósági célból archiválták, a műsorborítékokban keverednek a hírszerkesztőségi és a bemondói példányok. A dokumentumok kutathatóságát nehezíti a korabeli hírszerkesztői gyakorlat is: az ügyeletes vezető szerkesztő munkaideje aznap délutántól másnap reggelig tartott, ezért a hajnali híreket gyakran az előző este készítették el. Ha nem történt az első, reggel fél 5-ös hírekig változás, akkor ezek a korábban megírt hírek kerültek adásba (Kékesdi-Boldog 2018c). Változás esetén a szerkesztő feladata volt a hír frissítése, kicserélése.

A kutatás során az 1986. április 28-a (a legelső csernobili hír beolvasásának napja) és a május 19-e (a nap, amikortól már nem adtak ki hivatalos napi tájékoztatást a hazai sugármérési adatokról) között a csernobili atomkatasztrófáról elhangzott hírek leiratait és hanganyagait elemeztem. Áttekintettem a „168 óra” című magazinműsor május 10-ei és 17-ei adásleiratait is. A vizsgálat a Kossuth Rádió, a Petőfi Rádió és az URH adásaira terjedt ki.

Elsődleges célom az volt, hogy rekonstruáljam a balesetről szóló hírek beolvasásának menetét, és feltárjam, hogy a Magyar Rádió híradásaiban mi hangzott el a hazai radioaktív szennyeződés mértékéről, illetve milyen egészségvédelmi előírásokat adtak ki. A kutatás során kizárólag a balesettel kapcsolatos híreket és szakértői beszélgetéseket vizsgáltam, ezért figyelmen kívül hagytam a hivatalos szovjet jelentéseket, a környező országok sugárszennyezettségi adatairól szóló beszámolókat és az egyéb riportokat, híreket. A vizsgált korpusz ez alapján 238 híradásleiratból, 2 magazinműsor-leiratból és 10 hanganyagból állt össze.⁶ Az elemzést a Magyar

6 Köszönöm Bedő Ivánnak, a Magyar Rádió egykori hírszerkesztőjének az adásleiratok technikai értelmezésében nyújtott segítségét.

Rádió egykori moszkvai tudósítójával, Barát Józseffel, illetve az egykori hírszerkesztőjével, Bedő Ivánnal készült interjúkkal egészítettem ki.

Mivel az archívumban semmilyen levéltári jelzettel vagy iktatószámmal nem látták el ezeket az iratokat, jelölésükre saját sorszámot hoztam létre. Ez a következőkből áll: a rádiócsatorna rövidítése (K, mint Kossuth Rádió; P, mint Petőfi Rádió; URH), az adásba kerülés napja (év, hónap, nap) és időpontja (óra, perc), továbbá a hírszerkesztő és a gépíró szignója perjellel elválasztva egymástól.

3.2. Eredmények

A Magyar Rádióban a legelső híradás két nappal a baleset után, 1986. április 28-án hétfőn este 9 órakor a Petőfi adón hangzott el:

A Szovjetunió-beli csernobili atomerőműben baleset történt. A jelentések szerint az egyik reaktor sérült meg és többen megsebesültek. Az illetékesek megkezdték az ukrajnai atomerőműben keletkezett üzemzavar megszüntetését. A károk felszámolására kormánybizottságot hoztak létre. Stockholmban közben bejelentették, hogy Dániától Finnorszáig észlelték a radioaktív sugárzási szint hirtelen növekedését. *Ottani szakértők szerint [ez utólag kézzel feljegyezve] több ezer kilométeres utat megtéve [ez utólag kihúzva] a radioaktív felhő rövid időn belül eljutott a Skandináv-félsziget fölé.*⁷

A rövid és a baleset következményeinek ismeretében semmitmondónak tűnő hír nagyon fontos információt is tartalmazott: kimutatható mennyiségű radioaktív sugárzás jutott a légkörbe, amelyet több mint 1500 kilométerrel északabbra is észleltek. A hír e részlete a Magyar Rádió rádiófigyelő szolgálatától származott, míg az első fele a hivatalos szovjet sajtóközlemény volt (Germuska 2010).

A rádió hírszerkesztősége napi szinten használt úgynevezett lehallgató munkatársakat, akiknek a nyugati híradások (a BBC World Service, a SZER, az Amerika Hangja) megfigyelése volt a feladatuk. Az így szerzett információk a hivatalos távirati irodák hírei mellett vagy azokat megerősítve, kiegészítve kerültek adásba. A hírszerkesztőségeknek ugyan módjukban állt más hírforrásokból is tájékozódni, ám szigorú szabály volt, hogy az államszocialista országokról szóló hírek esetében kizárólag az adott ország hivatalos forrásait vagy az MTI által kiadott közleményeket lehet használni (lásd még Kékesdi-Boldog 2018c).⁸

Így volt ez a fenti hír esetében is, ám az mégis adásba került. Aznap délután Bedő Iván volt a turnusvezető, vagyis az ő irányítása alá tartozott a hírszerkesztőség, és ő felelt a csernobili eseményekről szóló első hírek közreadásáért. Bedő elmondta: egyértelmű volt, hogy rendkívüli hírről van szó, de néhány órát várt az adásba kerülésig, mert igyekezett több forrásból is megerősíteni az információt (Kékesdi-Boldog 2018c). Barát József, a Magyar Rádió moszkvai tudósítója úgy emlékszik: őt Hardy Mihály, a Magyar Televízió moszkvai tudósítója hívta fel először, aki a BBC-ből hallott a balesetről, ám egyikőjük sem tudta hivatalosan megerősíteni a történeteket Bedő Ivánnak (Kékesdi-Boldog 2018b). Bedő ezek után nem várt tovább, és a lehallgató szolgálat nyugati forrásai alapján leadta a hírt (Kékesdi-Boldog 2018c). Ezt igazolja a hír eredeti leirata is, amelynek felső sarkában a forrásmegjelölésnél egy „+L” (mint „lehallgatott”) jelzés, míg a műsorborítékon a „+London” felirat áll.⁹

Este 9 óra után érkezett meg a hírszerkesztőségbe az MTI hivatalos, „szigorúan a szerkesztőségek tájékoztatására” jelzéssel ellátott közleménye (Kékesdi-Boldog 2018c). Ez a jelzés a tilalommal volt egyenlő, hiszen azt jelentette, hogy a közlemény tartalmát kizárólag a szerkesztőség tagjai ismerhetik meg, a rádióhallgatók nem (Bánáti 2014). A tiltás ellenére Bedő – vállalva a felelősséget – ezt a közleményt is adásba engedte.

7 P 1986. IV. 28. 21:00 LL/Kné.

8 MNL OL XIX-A-2-af-00147-VII-szn-tájhiv/1986.

9 P 1986. IV. 28. 21:00 LL/Kné.

Bedőt egy héttel később fegyelmi büntetésben és három havi prémium-elvonásban részesítették (Germuska 2010). Az intézkedés csekély súlyát mutatja, hogy a gyakorlatban annyit jelentett: három hónapon keresztül nem vállalhatott kereset-kiegészítő pluszmunkát (Kékesdi-Boldog 2018c). Vagyis annak ellenére, hogy a hírközlésért felelős turnusvezető egyértelműen megszegte a hivatalos tájékoztatáspolitikai iránymutatást, az esetből nem lett politikai ügy. Bedőt tettéért nem fokozták le, nem veszítette el az állását, és nem indult ellene munkaügyi eljárás sem.

A második csernobili hír némi kiegészítéssel 10 órakor került adásba a Kossuth Rádióban,¹⁰ este 11 órakor hangzott el a Petőfin,¹¹ és éjfélkor ismét a Kossuthon.¹² Az atomerőmű-baleset helyett itt szerencsétlenségről volt szó. A legelső hírt több ponton kiegészítették. Elhangzott, hogy: „Csernobil Ukrajnában, Kijevtől északra van, a Pripraty és az Uzs folyó találkozásánál. Ott kezdődik a kijevi víztároló.” Röviden utaltak a radioaktív sugár-szennyezettség megemelkedésére, illetve pontosították annak észlelési helyét is. Ebben a hírben már szerepelt az, hogy a minisztertanács közleményt adott ki, amely szerint intézkednek a következmények elhárításáról, és az is, hogy vannak sérültek, akiket orvosi ellátásban részesítenek. Megemlítik, hogy a TASZSZ szerint ez az első ilyen eset a Szovjetunióban, és hogy a történekről beszámolt a szovjet televízió híradója is. Az eredeti adásleiratban szerepelt az is, hogy a szerencsétlenség okáról, a reaktorsérülés mértékéről és következményeiről, illetve az áldozatokról nem tudni részleteket, de ezt utólag kihúzták a szövegből.

A fél 12-es, URH-n beolvasott hír csupán négy mondatból állt, és az alábbiakról tájékoztatott: szerencsétlenség történt egy szovjet erőműben, megkezdték az üzemzavar elhárítását, a sérülteket ellátásban részesítik, Svédországban felett radioaktív felhő vonul át, Skandináviában több helyen észlelték a műszerek a radioaktivitás emelkedését.¹³ Ezt ismételték meg hajnali 1 órakor a Petőfi Rádióban.¹⁴

Hajnali 3 órakor újból átfogalmazták az eredeti hírt. Ezúttal már hangsúlyozták, hogy súlyos baleset történt, és a korábbinál részletesebben beszéltek a Skandináv észlelésekről:

Stockholmban közben bejelentették, hogy a baleset után rövid időn belül több mint ezer kilométeres távolságot megtéve radioaktív felhőt észleltek a Skandináv-félsziget fölött. A mérőműszerek szerint a radioaktív sugárzási szint megnövekedett Dániától Finnorszáig.¹⁵

Másfél órával ezután, reggel fél 5-kor mind a Kossuthon, mind a Petőfin már csak az került adásba, hogy megsérült az egyik szovjet atomreaktor, és hogy kormánybizottság alakult a Szovjetunióban.¹⁶

Az április 29-ei reggeli 5 órás hírnek két leirata maradt fent. Mindkettőt a Kossuth és a Petőfi Rádió adásába szánták. Az egyikben az Országos Meteorológiai Intézet és a Polgári Védelem szakembereinek tájékoztatására hivatkozva az áll, hogy hazánk légkörében nincsen változás a radioaktív sugárzásban, és az atomreaktor sérüléséből adódó következmények a későbbiekben sem fogják veszélyeztetni hazánkat.¹⁷ A másik viszont az előző napi este 10 és 11 órás hírekben már elhangzott információt tartalmazza: szerencsétlenség történt egy szovjet atomerőműben, amelynek a reaktorában sérülés keletkezett, kormánybizottság alakult, a sérülteket ellátják, a radioaktivitás emelkedését Skandináviában is észlelték.¹⁸ Nagy valószínűséggel az első hír egyáltalán nem vagy nem a műsorborítékon szereplő időpontban került adásba, mert ezen nem az előző esti híreken is szereplő

10 K 1986. IV. 28. 22:00 KM/HAR.

11 P 1986. IV. 28. 23:00 KM/HAR

12 K 1986. IV. 28. 24:00 KM/HAR.

13 URH 1986. IV. 28. 23:30 LL/Kné.

14 P 1986. IV. 29. 01:00 LL/Kné.

15 P 1986. IV. 29. 03:00 LL/Kné.

16 K 1986. IV. 29. 05:00 KM/HAR.

17 K 1986. IV. 29. 05:00 NGY/vm.

18 K 1986. IV. 29 05:00 KM/HAR.

KM/HAR hírszerkesztő és gépíró páros monogramja szerepel, hanem az NGY/vm felirat, amely aznap délután 4 óráig egyetlen további hírnél sincs feltüntetve.

A következő és egyben utolsó, csernobili vonatkozású híradás április 29-én reggel 8 órakor hangzott el a Kossuth és a Petőfi Rádióban, és teljes mértékben megegyezik a korábbi, 5 órai műsorborítékban található hírrel.¹⁹

Egy órával később új turnus indult Polesz György vezetésével, és nyomuk sem volt a csernobili híreknek. Reggel 9 órakor az alábbi közlemény hangzott el a Petőfin és az URH-n, majd egy órával később a Kossuthon:

Pakson nem olyan típusú atomreaktor van, mint amilyenben szerencsétlenség történt a Szovjetunióban. *Beszámoltunk róla, hogy* [utólag feljegyezve] *Ukrajnában* [utólag kihúзва] Kijevtől északra, Csernobilban megsérült az egyik atomreaktor. A szovjet kormány bizottságot állított fel az ügy kivizsgálására.²⁰

Ezután Rózsa B. György telefonos interjúját játszották le, amelyet a paksi erőmű üzemviteli igazgatójával készített.

A Kossuth Rádió délelőtt 10 órás hírei között már nem szerepelt a fenti közlemény, kizárólag az üzemviteli igazgatóval készült interjút adták le.²¹

A Magyar Rádió Csernobillal kapcsolatos hírközlési képe a „168 óra” című műsor két adásának elemzésével válik teljessé. A minden szombat délután jelentkező politikai magazinműsor május 10-én, vagyis két héttel a baleset után részletes anyaggal jelentkezett. A 90 perces műsoridőből több mint 40 percet fordított a történetek tárgyalására.²² Barát József moszkvai tudósító részletesen összefoglalta a történeteket, majd a lengyel helyzetről is szó esett. Ezt követte egy Sztanyik B. Lászlóval készült részletes interjú, amelyben a Sugárbiológiai Intézet főigazgatója konkrét sugármérési adatokat közölt, és beszélt a sugárszint-emelkedés lehetséges következményeiről is. Ezután Czeizel Endre genetikus szakértő a jódtabletták szedéséről és a várandósok helyzetéről adott tájékoztatást, végül az élelmiszerexport korlátozásáról volt szó.²³ A tájékoztatáspolitikai szigor enyhülését jelzi, hogy a „168 óra” aznapi adásába csak az atomerőművek működésének kockázatáról szóló anyag nem kerülhetett be.²⁴ A május 17-ei adás első részében a moszkvai tudósító adott részletes, napokra lebontott tájékoztatást a balesetet követő történésekről. Ezután az élelmiszerkivitel korlátozása volt a téma: erről a külkereskedelmi miniszter nyilatkozott, továbbá ismét Sztanyik B. Lászlót kérdezték az érvényben lévő élelmiszerekkel kapcsolatos intézkedésekről és a zöldségfélék szennyezettségéről. Ezt követően az IBUSZ beruházási fősztályának vezetőjével készült interjú hangzott el, amelyben a csernobili atomkatasztrófa hazai turizmusra gyakorolt hatásáról volt szó.²⁵

A radioaktív sugárzásról tájékoztató hírek szövegezését illetően elmondhatjuk, a vizsgált 22 napos periódusban több mint napi 10 olyan híradás került adásba, amelyben magyar vonatkozású adatokat közöltek. Ezekben számos különböző, a laikus hallgató számára kevéssé informatív és nehezen definiálható kifejezést (például: légszennyezettség, háttérsugárzás, nukleáris sugárzás, a kibocsátott anyag radioaktivitása) használtak. *A legtöbb beszámoló a radioaktív sugárzás csökkenéséről (34,87 %) és ingadozásáról (17,65 %) tájékoztató. Ha a sugárszint emelkedéséről esett szó (8,82 %), a szövegek jellemzően feltételes módon fogalmaztak, vagy az emelkedésről szóló információt rögtön olyan jelzők követték, amelyek a kialakult helyzet jelentőségét igyekeztek kisebbiteni.* A hírek 7,56 százaléka adott hírt arról, hogy nincs változás a hazai sugárzási szintben. Azok a hírek, amelyek arról számoltak be, hogy a radioaktív sugárzás már nem jelentős, vagy visszaállt a balesetet megelőző szintre, a teljes minta 26,89 százalékát tették ki. Az anyag további részéhez (4,2 %) változatos megállapítások sorolhatók.

19 K 1986. IV. 29. 08:00 KM/Gné.

20 P 1986. IV. 29. 09:00 Zp/Kné.

21 K 1986. IV. 29. 10:00 FE/Kné.

22 HU OSA-420-2-1:31 8192.

23 550026.

24 HU OSA-420-2-1:31 8192.

25 550342.

A vizsgált rádióhírekben egyszer sem közöltek pontos sugármérési adatokat, ezek a két héttel a baleset után jelentkező „168 óra” című magazinműsorban hangzottak el először. Annak ellenére, hogy a baleset kommunikációja szigorú pártirányítás alatt állt (április 30-án szakértői bizottságot állítottak fel, és ettől a naptól kezdve rendszeresen hívtak össze hivatalos értekezleteket, ahol a párt vezetői beosztású politikusai és döntéshozói, valamint a Polgári Védelem Országos Parancsnokságának törzsparancsnoka vitatták meg az aktuális sugármérési eredményeket, az elmúlt időszak lényeges eseményeit).²⁶ A rádióhírek adásleiratait tekintve nem látható egyértelmű szabályozás. A híreket minden esetben az aktuális műsoridő hosszának megfelelően rövidítették le vagy fogalmazták át.

A Magyar Rádióban a vizsgált periódusban 95 hír tartalmazott egészségvédelmi előírást, ez a teljes minta közel 40 százalékát adja. A legelső javaslat május 2-án délután jelent meg: a szakemberek a nagy levelű zöldségfélék alapos lemosását és az ellenőrzött tej fogyasztását tanácsolták – ekkor említették meg először azt, hogy a radioaktív sugárzás emelkedett hazánkban.²⁷ Május 10-éig ez a két javallat ismétlődött a hírekben. Május 13-a és 14-e között a salátafélék lemosása ismét napirendre került, és összesen öt alkalommal hangzott el, közvetlenül a legeltetési tilalom bevezetéséről tájékoztató híreket követően.²⁸ A jódtabletták szükségtelen szedése hat alkalommal került adásba. Kétszer esett szó arról, hogy nem kell a vízivás korlátozására számítani. Egyszer volt hallható az, hogy az összes élelmiszer biztonságosan fogyasztható hazánkban. A nagy levelű zöldségek lemosására és az ellenőrzött tej fogyasztására vonatkozó javaslatok „elővigyázatossági okokból”²⁹ érvényben voltak azután is, hogy nyilvánosságra hozták az Egészségügyi Világszervezet (WHO) hivatalos közleményét, amelyben az állt, hogy az Európa fölötti légtömegekben már olyan mértékben hígult fel a radioaktív szennyeződés, hogy számos korábbi óvintézkedés indokolatlanná vált. Bizonytalanságot kelthetett a rádióhallgatókban, hogy három héten keresztül kizárólag három szakértői javaslat ismétlődött, és az olyan mindennapi döntési helyzetekre nem érkezett tanács, mint például az, hogy mennyi ideig lehet szabad levegőn tartózkodni, a gyermekekre játszhatnak-e a homokozóban, fogyaszthatóak-e a húsfélék stb. Az általános nyugtalanságot növelhette az is, hogy a három ajánlás még akkor is érvényben volt, amikor a hivatalos WHO közlemény szerint ezek az intézkedések már szükségtelenek váltak.

4. A Szabad Európa Rádió

A Szabad Európa Rádió (SZER) alapítását a második világháború után kialakult nemzetközi politikai helyzet katalizálta. Amerikai magánszemélyek kezdeményezéséből és finanszírozásából jött létre, és mindvégig fontosnak tartotta hangsúlyoznia azt, hogy – a szintén vasfüggöny mögött is sugárzott Amerika Hangja rádióval ellentétben – nem az amerikai kormány, hanem az emberek szócsöve kíván lenni (Borbándi 2004: 20). A SZER a nem kiegyensúlyozott szovjet-kommunista tájékoztatás kiegészítését, a hírforrások és az információk pótlását, továbbá a közvélemény erősítését, egységesítését szolgálta. Jelentősége abban (is) állt, hogy a keleti blokk országaiba saját anyanyelvű rádióadásokat sugárzott. Nem titkolt szándéka volt egyfajta békebeli propagandaeszközként a szabadság reményébe vetett hit ébren tartása, valamint a politikai befolyás – főként a szovjet propaganda – csökkentése, ami a hivatalos kormányzaton keresztül nehézségekbe ütközött volna (Holt 1999, Johnson 2010, Puddington 2000). Így egyfajta „finom erőként” (Johnson 2010: 1) tudott működni a vasfüggöny mögött.

26 MNL OL XIX-A-2-af-00147-VII-szn-tájhiv/1986; MNL OL XIX-A-2-af-Ma-00147-VI.; MNL OL XIX-A-41.

27 K 1986. V. 02. 14:00 KM/Gné.

28 P 1986. V. 13. 21:00 ZP/KZS.

29 P 1986. V. 07. 19:00 KM/ré.

4.1. Az elemzés módszere és korlátai

A Szabad Európa Rádió adásait, illetve azok leiratait Magyarországon az Országos Széchenyi Könyvtár (OSZK) Történeti Interjúk Tárában, valamint az Egyesült Államokban a Stanford Egyetemen működő Hoover Institution archívumban őrzik. A SZER Kutatóintézetének anyagai a budapesti Közép-európai Egyetemen működő Vera és Donald Blinken Nyílt Társadalom Archívum (Blinken OSA Archívum) levéltárában kutathatók, ám a rádióműsorok hangformátumban itt nem érhetőek el. Az OSZK gyűjteményében nem maradt fent a csernobili atomkatasztrófával kapcsolatos primér hanganyag az 1986-os évből – csupán néhány felvétel van teljesen más esztendőből –, és a „Hallgatók Fóruma” című műsor ez évi adásai is hiányoznak. A „Kelet-európai Szemle” című műsor kilenc adása viszont rendelkezésünkre áll, és részben kapcsolódik kutatásunkhoz. Ebben Magyarország kivételével a kelet-európai országok sajtószemléjét ismertetik. Ezek a felvételek Lázár Ádám, a BBC és a SZER egykori újságírójának hagyatékából származnak. Ugyanitt vannak az úgynevezett Daily Broadcast Analysis (DBA) anyagok, vagyis az SZER-adások rövid, angol nyelvű leiratai. Ezek néhány oldalban foglalják össze az aznap érintett témákat, kommentárokat és hírműsorokat.

A Hoover Institution „Radio Free Europe/Radio Liberty” gyűjteményében az egykori keleti blokk országaiból származó mintegy 61 000 tekericsnyi hangfelvétel, 7,5 millió oldalnyi adásleirat és több ezernyi egyéb dokumentum (Robinson 1999) található az 1950-es évek elejétől 2006-ig. Amikor a SZER európai központja 1999-ben Münchenből Prágába költözött (Borbándi 2004), a rádiószalagokat a SZER prágai központjából átszállították a Hoover Institutionbe (Apor et al. 2018). Itthon a magyar SZER-adások rendkívül töredékesek és hiányosak – ez alól kivételt jelentenek az 1956-os forradalommal kapcsolatos hírek, amelyek az Országos Széchenyi Könyvtár saját tematikus online felületén is elérhetőek. Az OSZK Történeti Interjúk Tára az elmúlt években egykori rádiós szerkesztők megőrzött anyagával, illetve a hallgatók által otthon fölvetett hangdokumentumokkal gyarapodott.

A Hoover Institution személyes látogatás nélkül csak korlátozottan teszi elérhetővé tenni az adásleiratokat. Az archívum munkatársai két napi, összesen 223 oldalnyi adásleiratot tudtak a rendelkezésemre bocsátani; minden további irat kikérése jelentős anyagi hozzájárulást igényelt volna. Így most csak azt tudtam rekonstruálni, hogy mikor kerültek adásba a Szabad Európa Rádió Csernobillal kapcsolatos legelső magyar nyelvű híradásai, és azok miről adtak tájékoztatást.

4.2. Eredmények: A legelső csernobili hírek a Szabad Európa Rádióban

A Szabad Európa Rádióban a csernobili atomkatasztrófáról szóló első híradás Lovas István (Ferenci Zoltán álnéven írt) április 28-ai, New York-i jelentése. Az adásleiraton kézírással az szerepel, hogy „not aired?” (vagyis „nem került adásba?”). A szövegre utólag jegyezték fel azt is, hogy „AP amerikai hírügynökség jelentése szerint”. Ez a hír nem szerepel az április 28-ai rövidített adásleiratban (Daily Broadcast Analyses, DBA), ezért nem tudható, hogy elhangzott-e a Szabad Európa Rádióban. Ugyanakkor a DBA hírösszefoglalójában olvasható az, hogy: „A svédek szerint a Szovjetunióknak azonnal figyelmeztetnie kellett volna Svédországot a szovjet nukleáriserőmű-balesetről.”³⁰ Ezért nagyon valószínű, hogy a csernobili baleset híre valamilyen módon mégis adásba került valamikor április 28-án. Erre utal egy másnapi SZER-beszámoló is, amelyben egyértelműen arra utalnak, hogy a hallgatók már tájékoztatást kaptak a szerencsétlenségről.

A Magyar Rádió beszámolójához hasonlóan az április 28-ai SZER-hírben is szó esett a szovjet hírügynökség jelentéséről, amely a minisztertanácsi közleményt ismertette. A Magyar Rádióban ezen a napon öt rövid, tény-szerű mondatot olvastak be a balesetről. A szövegből utólag kihúzták azt az aggodalomra okot adó, további következtetések levonására alkalmas részt, amely szerint a radioaktív felhő több ezer kilométeres utat tett meg a Szovjetuniótól Skandináviáig. Ezzel szemben a Szabad Európa Rádióban sokkal hosszabb volt Lovas István beszámolója, ugyanis a hír végén a Szovjetunióból kivándorolt atomfizikusok nyomán *szó volt az 1958-as*

cseljabinszki nukleáris balesetről is, amelyről a TASZSZ annak idején nem adott tájékoztatást. Fontos különbség az is, hogy *ebből a közleményből világosan kiolvasható a szovjet fél időhúzása és információ-visszatartása is.* A SZER-ben ugyanis nemcsak az hangzott el, hogy Skandináviában észlelték először a radioaktivitás növekedését, hanem az is, hogy a szovjet hírügynökség késlekedett, mert csak azután adott ki hivatalos tájékoztatást, hogy egy svéd atomerőművet kiürítettek. A hírből egyértelműen kiderül az is, hogy a szovjet kormány először tagadta, hogy tudna a radioaktív sugárzás megemelkedéséről. A baleset tényszerű ismertetését egy személyesebb hangvételű megjegyzés is követi:

Az AP amerikai hírügynökség jelentése szerint [ez utólag kézzel felvezetve] súlyos szerencsétlenség történt ma [ez utólag kihúzva] az ukrajnai Kijevtől északra fekvő Csernobil város atomerőműje egyik reaktorában [ez utólag kézzel felvezetve]. A bajról először a skandináv országok kormányai számoltak be, ugyanis Svédországban, Norvégiában [ez utólag kihúzva] és Finnországban erős radioaktív sugárzást észleltek.

Amikor több skandináv ország kormánya hivatalosan érdeklődött a szovjet kormánynál a szokatlanul erős radioaktív sugárzás eredetét illetően, szovjet kormánykörök tagadták, hogy bármit is tudnának annak eredetéről, *holott ma már teljesen világos, hogy a baleset napokkal ezelőtt következett be* [ez utólag kézzel felvezetve].

Csernobil városa 1250 kilométerre fekszik attól a helytől, ahol a svéd mérőkészülékek először jelezték rendkívüli radioaktivitást.³¹

Másnap, április 29-én hosszú híradás hangzott el.³² Ebben szó esett arról, hogy a radioaktív sugárzás megemelkedését elsőként április 27-én vasárnap, Skandináviában észlelték, és miután egyértelművé vált, hogy az ottani atomerőművek hibátlanul működnek, felmerült a gondolat, hogy a probléma forrása a Szovjetunió lehetett. Ezért a moszkvai svéd nagykövetség részletes felvilágosítást kért a szovjet atomenergia-hatóságtól, ám azt a választ kapta, hogy az nem tud meghibásodásról, és amennyiben az valóban megtörtént volna, értesültek volna róla. Amint a beszámoló folytatta, egy nappal ezután, április 28-án a szovjet hírügynökségnek is „be kellett ismernie a baleset tényét”, de „igyekezett ártatlan színben feltüntetni” azt. Ezután megemlítettek két korábbi nukleáris balesetet: egy nagy sajtónyilvánosságot kapott amerikai és egy eltitkolt szovjet esetet. Továbbá szó esett arról is, hogy a nyugati szakemberek egyelőre csak találgatásokba bocsátkozhatnak akkor, amikor próbálják megítélni a csernobili baleset súlyosságát. Ez a híradás aggodalomra okot adó módon zárul:

A baleset pedig nyilvánvalóan súlyos volt. Ezt mutatja, hogy a kiszabadult rádióaktív gázok – és esetleg porszemek – a széllel a Balti Államokig is eljutottak. ... Hogy a levegőbe jutott rádióaktivitás ott a mért magas értéket elérte, az annak a jele, hogy nagyon sok sugárzó anyag jutott a szabadba. A legóvatosabb becslések alapján is feltehető, hogy a baleset helyén emberek is életüket veszítették.

A Szabad Európa Rádió hivatalosan elismert hallgatottsága 1986-ban 23 százalékos volt, ami a Tömegkommunikációs Kutatóközpont munkatársai szerint nagy valószínűséggel alábecsült adat (Hann 1989), mert tapasztalataik szerint a SZER hallgatása kérdésfeltevéstől függően („Szokott Ön valamilyen külföldi rádióadást hallgatni?” vagy „Előfordul-e, hogy ha valamilyen fontos esemény történik itthon vagy külföldön, akkor meghallgatja, hogy mit mond erről a Szabad Európa Rádió?”) szignifikánsan változott (Hann 2013). A Szabad Európa Rádió hallgatottságára az életkor és az iskolázottsági szint volt döntően hatással; ez az elemzők becslései szerint a magasabb

31 „To the Hungarian Services” Radio Free Europe/Radio Liberty broadcast records, Box 3157, Folder 3, Hoover Institution Archives.

32 „To the Hungarian Services” Radio Free Europe/Radio Liberty broadcast records, Box 3157, Folder 4, Hoover Institution Archives.

végzettségű fiatalabb korosztályok körében akár 50 százalék felett is lehetett.³³ Az egy héttel a csernobili atomkatasztrófa nyilvánosságra hozatala után készült közvélemény-kutatások adatai szerint a szerencsétlenség híre olyannyira megnövelte a válaszadók tájékozódási aktivitását, hogy egyharmad részük valamelyik külföldi rádiót is meghallgatta.³⁴

5. Összegzés és következtetések

Három kutatási kérdést vizsgáltam: Mi volt a csernobili atomkatasztrófáról szóló rádióhírek beolvasásának menete? Mi hangzott el a hazai radioaktív szennyeződés mértékéről? Milyen egészségvédelmi előírásokat adtak ki? Ezek alapján a vizsgált rádióhírekről a következő megállapításokat tehetjük:

A Magyar Rádió három nappal a szerencsétlenség után adott először hírt a történekről. Azonban volt egy rövid, cenzúrától mentes időszak Bedő Iván turnusvezetése alatt: április 28-án este 9 órától másnap reggel 8 óráig *a rádióhallgatók nem kizárólag szovjet, hanem részben nyugati források alapján kaptak tájékoztatást a balesetről*. Ezek a hírek a három rádióadón összesen 13 alkalommal kerültek adásba. Egy kivételtől – a hajnali fél 5-ös, a Kossuthon és a Petőfin is elhangzott rövidhírtől – eltekintve a hivatalos távirati jelentések mellett az összes közleményben elhangzott az a nyugati hírforrásból származó tény is, hogy a radioaktív sugárzás emelkedését a baleset helyszínétől több ezer kilométerrel északra is észlelték a szakemberek. Ezzel a rövid, de nem elhanyagolható, rendszeresen megismételt információval a rádió hallgatói nagy valószínűséggel jobban fel tudták mérni a baleset súlyát, mint a kizárólag az aznapi sajtóból tájékozódó olvasók. Ők ugyanis április 29-én csak a baleset tényéről és helyéről kaptak tájékoztatást. A legelső hírek azonban csak este érkeztek meg a rádió szerkesztőségébe, így a Bedő-vezette turnus alatt jóval kevesebb hallgatót értek el, mintha napközben kerültek volna adásba.

A vizsgált időszakban viszonylag magas volt a hazánk radioaktív szennyezettségéről szóló hírek száma a Magyar Rádióban. Ugyanakkor a következtelen fogalom-használat miatt ezek a tájékoztatások nem tudtak kellő információval szolgálni a hallgatóknak. A balesetről szóló tudósítások tartalmára döntő hatással voltak az aktuális hírszerkesztő elvárásai és kompetenciái, valamint az adásidő is.

A Magyar Rádió hallgatói a „168 óra” című műsor készítőinek köszönhetően május 10-én részletes tájékoztatást kaptak a hazai sugármérési adatokról, ezek következményeiről, valamint a csernobili baleset akkor tudható részleteiről. Ugyanakkor – mivel ez két héttel a katasztrófa után történt – a pontos tájékoztatás nagy valószínűséggel nem a hallgatók megnyugtatót szolgáltatta. Épp ellenkezőleg: aggodalmuk növekedését eredményezhette.

A Magyar Rádió és a Szabad Európa Rádió legelső híreit összehasonlítva azt mondhatjuk, hogy *a SZER nem adott korábban tájékoztatást a csernobili atomkatasztrófáról, ám az ott megjelent hírek sokkal hosszabbak voltak. Ezek azonban* – mivel az első, információhiányos napokban hasonló hírforrásokra tudtak hagyatkozni, mint a Magyar Rádió – *nem adtak részletesebb tájékoztatást a baleset körülményeiről, nem szolgáltak pontos sugárszennyezettségi adattal vagy konkrét egészségvédelmi ajánlással*. Ugyanakkor a hírek megfogalmazásával (például elhangzott az, hogy a szovjet fél tagad, időt húz), a baleset kontextusba helyezésével (például megemlégték azt, hogy korábbi szovjet nukleáris baleset idején mi történt, és azt is, hogy Skandináviában milyen intézkedéseket hoztak), valamint a tárgyilagosság mellett megjelenő személyes hangvételű közlésekkel és utalásokkal ezek a híradások bőségesebb – ámbár nem feltétlenül a hallgatók megnyugtatót eredményező – információval szolgáltak, mint a hivatalos tájékoztatás. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a SZER tudósításai – az információhiány okán is – nem a baleset dologi, hanem politikai aspektusára fókuszáltak, miközben ez utóbbiak szinte teljesen hiányoztak a Magyar Rádió híradásaiból.

A Magyar Rádió híradásaink vizsgálata során megállapíthatjuk azt, ami a Népszabadság híreinek elemzése során is egyértelművé vált: *a hazai hírközlésben egyszerre volt jelen a pártosság iránti elkötelezettség és a pártosságra való törekvés*. Míg ez előbbi döntően meghatározta a csernobili eseményekről szóló kommunikációt,

33 HU OSA-420-2-1:32 8323.

34 HU OSA-420-2-2:1 A8203.

addig a pontosság iránti igény, vagyis a tényleges veszélyre való figyelmeztetés csak a sorok között, a közvetett megfogalmazásokban vagy az unalomig ismételt egészségvédelmi előírásokban jelent meg. *A Rádió a legelső órák híradásaitól eltekintve pártos módon, a szovjet–magyar érdekkapcsolatot nem megsértve, kizárólag szovjet források alapján tájékoztatott a csernobili atomkatasztrófáról.* Az első két hétben jellemzően csak implicit módon kommunikálták azt, hogy Magyarországon megemelkedett a radioaktív sugárzás szintje, és egyszer sem közöltek pontos sugárszennyezettségi adatokat. A baleset feltételezhető következményeinek megvitatása érdekében ugyan rendszeresen készítettek interjúkat, ám azokban folyamatosan az a néhány szakértő szólalt meg, akit a pártvezetés erre kijelölt. A Magyar Rádió műsorkészítői csak két héttel az atomkatasztrófát követően kaptak felhatalmazást arra, hogy a rövid és semmitmondó hírek közlése helyett valódi tényfeltáró, elemző, oknyomozó újságírást folytathassanak. Ez azonban már nagy valószínűséggel nem tudta a magyar lakosság aggodalmát és bizalmatlanságát csökkenteni.

Irodalom

- Agárdi Péter (2004): A Magyar Rádió utolsó 15 éve. *Médiakutató*, 5. évf. 3. sz. 93–110. o.
- Apor, Balázs, Péter Apor & Sándor Horváth, eds. (2018): *The Handbook of COURAGE: Cultural Opposition and Its Heritage in Eastern Europe*, Budapest: Institute of History, Research Centre for the Humanities at the Hungarian Academy of Sciences.
- Aszódi Attila (2006): Csernobil 20 éve, *Fizikai Szemle* 4. sz. 114–118. o. <http://fizikaiszemle.hu/archivum/fsz0604/aszodi0604.html>.
- Bajomi-Lázár Péter (2005): Médiapolitika. In: Bajomi-Lázár Péter (szerk.): *Magyar médiatörténet a késő Kádárkortól az ezredfordulóig*, 19–51. o. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bánáti Bence (2014): *Csernobil-az elhallgatott információ*, KMA-MTVA, <https://www.youtube.com/watch?v=piR2tEuM88k&t=435s>.
- Bolgár György (2009): Hárselvtárs trükkje, *Népszava*, IX. 18., 7. o.
- Bolgár György (2014): A Magyar Rádió elnöke, *168 Óra*, 26. évf. 50. sz. 38–39. o.
- Borbándi Gyula (2004): *Magyarok az Angol kertben. A Szabad Európa Rádió Története*. Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.
- Bozóki András, Csapody Tamás, Csizmadia Ervin & Sükösd Miklós, szerk. (1991): *Csendes? Forradalom? Volt?* Az ELTE Jogszociológiai Tanszék, az ELTE Szociológiai Intézet és a Bibó István Szakkolégium 1991. június 5–6-i konferenciájának előadásai és vitája. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Farkas Zoltán (2014): Az elnök és kora, *168 Óra*, 26. évf. 37. sz. 30–31. o.
- Földes György (2012): Ívek és töréspontok Kádár János politikai pályáján, *Korunk*, 23. évf. 7. sz. 33–46. o.
- Fucskó Lajos (1976): A magyar középhullámú műsorszórás, *Híradástechnika*, 27. évf. 3. sz. 65–72. o.
- Germuska Pál (2010): Zápor, zivatar, jégeső. In: Kozák Gyula (szerk.): *Kádárizmus átereszek évkönyv XVIII*, 185–220. o. Budapest: 1956-os Intézet.
- Gibbs, Joseph (1999): *Gorbachev's Galsnost. The Soviet Media in the First Phase of Perestroika*. College Station, Texas: A&M University Press.
- Hann Endre (1989): Éteri verseny. A Szabad Európa Rádió hallgatása a nyolcvanas években. *Mozgó Világ*, 15. évf. 4. sz. 47–50. o.
- Hann Endre (2013): *Szóra bírt hallgatók – a Szabad Európa Rádió közönségei*, konferencia-előadás. TK3.0 – Avagy hazudtak-e az emberek a kádár-rendszerben? Konferencia a Tömegkommunikációs Kutatóközpont iratának kutathatóvá válása alkalmából konferencia, április 29. Budapest: OSA Archívum, https://www.youtube.com/watch?v=_Dwnc9-1E5A.
- Heller Ágnes (1981): A sztálini legitimáció és ami utána következik, *Magyar Füzetek*, 8. sz. 83–103. o.
- Holt, Robert T. (1999): *Radio Free Europe*. Minneapolis: University Of Minnesota Press.

- INSAG-7 (1992): The Chernobyl Accident: Updating Of INSAG-1, A report by the International Nuclear Safety Advisory Group, *Safety Series* No. 75, Vienna: pp. 51–89., International Atomic Energy Agency
- Jakab Lajos (2015): Szamizdatos emlékeim. *Médiakutató*, XVI. évf. 3. szám, 21–51. o.
- Johnson, A. Ross (2010): *Radio Free Europe and Radio Liberty: the CIA years and beyond*. Stanford University Press.
- Kékesdi-Boldog Dalma (2018a). Az 1980-as évekbeli magyar tájékoztatáspolitikai egy rendkívüli esemény tükrében: A csernobili atomkatasztrófa a Népszabadságban. *Médiakutató*, 19. évf. 2. sz. 49–60. o.
- Kékesdi-Boldog Dalma (2019a): Az 1980-as évekbeli magyar tájékoztatáspolitikáról és a csernobili atomkatasztrófa pártállami kommunikációjáról. Válasz Sükösd Miklósnak. *Médiakutató*, XX. évf. 1. sz. 103–105. o.
- Kékesdi-Boldog Dalma (2019b): The Chernobyl disaster: A case study on the information policy of the Kádár regime. *Central European Journal of Communication*, vol. 1, pp. 79–92.
- Kollega Tarsoly István (1998): *Magyarország a XX. Században*, III. Kötet, <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/504.html>.
- McNair, Brian (1991): *Glasnost, Perestroika and the Soviet Media*. London: Routledge.
- Medvedev, Zhores A. (1990): *The Legacy of Chernobyl*. New York–London: W. W. Norton&Company.
- MT határozat az Állami Rádió és Televízió Bizottságról, valamint a Magyar Rádióról és a Magyar Televízióról 1047/1974. (IX. 18.). In: Paál Vince, szerk. (2015): *A magyarországi médiaháború története. Média és politika 1989–2010*, 699. o. Budapest: Complex Kiadó.
- Prysiashniuk, Marianna (2019): What the Russian Media Thinks of HBO's 'Chernobyl', *Vice*, VI. 20. https://www.vice.com/en_uk/article/mb8584/russia-media-reacts-fact-checks-chernobyl-hbo-series.
- Puddington, Arch (2000): *Broadcasting Freedom. The Cold War Triumph Of Radio Free Europe and Radio Liberty*. The University Press Of Kentucky.
- Robinson, James (1999): *Hoover to house Radio Free Europe/Radio Liberty archives*, <https://news.stanford.edu/pr/99/991006HooverRFE.html>.
- Romsics Ignác (1999): A Kádár-korszak. In: Romsics Ignác (1999): *Magyarország története a XX. században*, 269–380. o. Budapest: Osiris Kiadó.
- Schlett István (1990): Egy ál(lam)párt tündöklése és bukása. Vázlat az MSZMP történetéről, *Századvég*, 3–4. sz. 50–58. o.
- Siebert, Fredrick S., Theodore Peterson & Wilbur Schramm (1956/1983): *Four Theories of the Press*. Urbana & Chicago: Chicago University Press.
- Sipos Balázs (2010): *Média és demokrácia Magyarországon. A politikai média jelenkortörténete*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Sipos Balázs (2015): Szempontok a Horthy-kor és a Kádár-kor nyilvánosságának vizsgálatához-összehasonlításához. *Me.Dok: Média-Történet-Kommunikáció*, 3. sz. 27–42. o.
- Sükösd Miklós (2013): A szamizdat mint tiposzféra. Földalatti nyomtatási kultúra és független politikai kommunikáció a volt szocialista országokban, *Médiakutató*, XVI. évf. 3. sz. 7–26. o.
- Szatmáry Zoltán & Aszódi Attila (2005): *Csernobil. Tények, okok, hiedelmek*. Budapest: Typotex.
- Valuch Tibor (2005): A „gulyáskommunizmus”. In: Romsics Ignác (szerk.) *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*, 361–390. o. Budapest: Osiris Kiadó.

Interjúk

- Kékesdi-Boldog Dalma (2018b). *Interjú Barát Józseffel*, 2018. XII. 3.
- Kékesdi-Boldog Dalma (2018c) *Interjú Bedő Ivánnal*, 2018. XII. 4.

Rádióhírek

- 550026 168 óra 1986. V. 10. Kossuth Rádió 16:00–17:30, szerkesztő: Mester Ákos.
 550342 168 óra 1986. V. 17. Kossuth Rádió 16:00–17:30 szerkesztő: Mester Ákos.
 K 1986. IV. 28. 22:00 KM/HAR Szerencsétlenség szovjet atomerőműben
 K 1986. IV. 28. 24:00 KM/HAR Szovjet atombaleset
 K 1986. IV. 29. 04:30 KM/HAR Szovjet atombaleset
 K 1986. IV. 29. 05:00 NGY/vm Szovjet atombaleset
 K 1986. IV. 29. 08:00 KM/Gné Szovjet atomerőmű baleset
 K 1986. IV. 29. 10:00 FE/Kné Magyar erőmű
 K 1986. V. 02. 14:00 KM/Gné Magyar sugárszint mérések
 P 1986. IV. 28. 21:00 LL/Kné Robbanás egy szovjet nukleáris erőműben
 P 1986. IV. 28. 23:00 KM/HAR Szerencsétlenség szovjet atomerőműben
 P 1986. IV. 29. 01:00 LL/Kné Nukleáris szerencsétlenség a SZU-ban
 P 1986. IV. 29. 03:00 LL/Kné Szovjet nukleáris baleset
 P 1986. IV. 29. 04:30 KM/HAR Szovjet atombaleset
 P 1986. IV. 29. 05:00 NGY/vm Szovjet atombaleset
 P 1986. IV. 29. 05:00 KM/HAR Szovjet atombaleset
 P 1986. IV. 29. 08:00 KM/Gné Szovjet atomerőmű baleset
 P 1986. IV. 29. 09:00 Zp/Kné Paksi erőmű helyzete
 P 1986. V. 07. 19:00 KM/ré Mérések Magyarországon + sugárhelyzet és következményei
 P 1986. V. 13. 21:00 ZP/KZS Radioaktivitási szint Magyarországon
 URH 1986. IV. 28. 23:30 LL/Kné Nukleáris szerencsétlenség a SZU-ban
 URH 1986. IV. 29. 09:00 Zp/Kné Paksi erőmű helyzete
 URH 1986. IV. 29. 23:30 KL/Gné Szovjet kormányközlemény

Levéltári források

- „To the Hungarian Services” Radio Free Europe/Radio Liberty broadcast records, Box 3157, Folder 3, Hoover Institution Archives
 „To the Hungarian Services” Radio Free Europe/Radio Liberty broadcast records, Box 3157, Folder 4, Hoover Institution Archives
 HU OSA-420-2-1:31 8192 Bolgár György: A csernobili szerencsétlenség a Magyar Rádióban
 HU OSA-420-2-1:32 8323 Tömegkommunikációs Kutatóközpont – Társadalmi-gazdasági fejlődésünk ideológiai kérdései a közgondolkodásban. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont által végzett közvélemény-kutatások alapján Budapest, 1986. november
 HU OSA-420-2-2:1 A8203 Közvéleménykutatás a csernobili szerencsétlenség után
 Hungarian Daily Broadcast Analysis for Monday, 28 April 1986
 MNL OL XIX-A-2-af-00147-VII-szn-tájhiv/1986 A Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának értékelése a csernobili reaktor-balesettel kapcsolatos hazai tömegtájékoztatási munkáról (1986. június 16.)
 MNL OL XIX-A-2-af-Ma-00147-VI-Hazai tájékoztatás – egyéb tájékoztatási munka – Feljegyzés – 1986. 05. 05. A Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának feljegyzése Marjai József miniszterelnök-helyettes részére a közvélemény csernobili atomerőműbalesettel kapcsolatos tájékoztatásáról (1986. május 5.)
 MNL OL XIX-A-41 – II. sorozat – Elnöki iratok – 10/III. t. – sz.n. – Feljegyzés 1986. május 5. Jelentés a csernobili balesetről, annak magyarországi hatásairól és a magyar hatóságok intézkedéseiről (1986. május 5.)

Abstract in English

How Hungarian radio and Radio Free Europe communicated the Chernobyl nuclear disaster. A comparative analysis

On 26 of April 1986 1:23 AM a fatal nuclear accident occurred in the Soviet Union. Reactor No. 4 of the Vladimir Ilyich Lenin Nuclear Power Plant exploded, and harmful radioactive fall-out effused. The accident threatened most of the population of the Eastern Block, but the people – including those in Hungary – could not receive appropriate information about the threat because of the Cold War context and authoritarian media policy. Based on archival sources, this paper explores how the Chernobyl case was managed on Hungarian Radio and the Hungarian broadcasts of Radio Free Europe. It focuses on what was aired about the Hungarian nuclear radiation level and what health protection recommendations were issued in Hungary.

Keywords: Chernobyl disaster, Hungarian information policy, Hungarian Radio, Radio Free Europe, soviet/communist media system

Kékesdi-Boldog Dalma 2013-ban szerzett mesterszakos diplomát a Zsigmond Király Főiskola kommunikáció- és médiatudomány szakán. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskolájának doktorjelöltje. Kutatási területe a Kádár-korszak utolsó évtizedének tájékoztatáspolitikája és a csernobili atomkatasztrófa hazai kommunikációja. A Médiakutató „Kritika” rovatának szerkesztője.

Email: boldog.dalma@gmail.com

Boros Ulrika

A Magyar Rádió hőskorának története

Arányi Mária és az Asszonyok tanácsadója¹

Anyunak, Katinak

Tanulmányomban a Magyar Rádió 1925 és 1945 közötti időszakának egy hosszú életű, elsősorban nők számára készített, heti rendszerességű előadássorozatának, az Arányi Mária által vezetett „Asszonyok tanácsadójának” bemutatására vállalkozom. A fellelhető műsorszövegek és iratanyagok által a felolvasások jellegét, felépítését és hallgatói fogadtatását vizsgálom. Emellett arra a kérdésre keresek választ, hogy a műsorvezető által megfogalmazott nőkép miként viszonyul az első világháborút követő években zajló nemi és társadalmi szerepeket érintő változásokhoz, reflektál-e a „modern eszmék”, az új női szerepek megjelenésére és terjedésére, illetve mennyire illeszkedik a Horthy-korszakban hagyományosnak tartott női szerepkörök és viselkedésminták rendszerébe.

Kulcsszavak: Arányi Mária, Asszonyok tanácsadója, Boldogság iskolája, egyesületi munka, Horthy-kor, Magyar Rádió, Mit üzen a rádió, női magazin, női szerepek, nőkép, nőtörténet, Rádióélet, rádiótörténet, sorozat

1. Bevezetés

1.1. A Magyar Rádió megalakulásának körülményei

A Magyar Rádió 1925-től 1945-ig terjedő időszakát Hegedűs Géza (2002: 36) egy vele készült interjúban „hőskornak” nevezte, utalva ezzel arra a hatalmas lelkesedésre, amely az első két évtized – úgy technikai, mint műfaji jellegű – kísérletező munkáját jellemezte.² A Telefonhírmondót is magában foglaló vállalat (a Magyar Telefon Hírmondó és Rádió Rt.) elnöke, Kozma Miklós az 1925. december 1-jei hivatalos megnyitón (november 30-án tartották az úgynevezett sajtóbemutatót) –, amelyen a vállalat vezetői mellett a kormány tagjai is képviseltették magukat –, sokat idézett beszédében magasztos célt tűzött ki maga és munkatársai elé: „Minden üzleti szempontot háttérbe szorítva, tisztán csak a magyar kultúra szempontját szem előtt tartva fogjuk ezt a fegyvert kezelni.”³ Az új technikai találmányt és kommunikációs eszközt összefogó médiakonzern⁴ részeként a Magyar Rádió Rt. a kormányzó hatalom engedélyével jöhetett létre, és mindvégig annak felügyelete alatt működhetett, így feltételezhetjük, hogy a benne megjelenő tartalom nagyban tükrözte a kormány által képviselt elveket, az általa a világról alkotott képet.

A rádióval mint új kommunikációs eszközzel szembeni (természetes) felhasználói attitűdöt az újszerűségéből fakadó csodájára járás – vagy éppen a bizalmatlanság – jellemezte a kezdeti években. Európa legtöbb országában, így Magyarországon is az 1920-as évek első felére tehető a rádiótársaságok szervezte rendszeres adások

1 E tanulmány az ELTE BTK Média és Kommunikáció Tanszékén készített szakdolgozatom részlete. Hermann Veronika konzulensem mellett hálás köszönettel tartozom mind a Magyar Rádió Archívum osztályán dolgozó egykori kollégáimnak – köztük is elsősorban Sávoly Tamásnak –, mind pedig a Levéltár munkatársainak – többek között Kalmár Jánosnak és Szabó Violának – türelmes és maximálisan segítőkész munkájukért.

2 A Magyar Rádió műszaki történetéért részletesebben lásd például Szabó (1975), Sugár (1993).

3 MRU, 1925. 47. sz. 3–5. Vass József népijóléti- és munkaügyi miniszternek, egyben a miniszterelnök helyettesének beszédét a MRU ugyanitt közölte.

4 A Magyar Távirati Iroda, Magyar Rádió, Magyar Telefon Hírmondó, Magyar Film Iroda és Magyar Országos Tudósító által alkotott hatalmas vállalat kialakulásának körülményeit lásd bővebben Ormos (2000).

megszületése, s a folyamatos műszaki-technikai fejlődéssel a Magyar Rádió is lépést tudott tartani (Gergely 1975: 11–13). Az előfizetők száma – az 1931 és 1932 közötti kisebb csökkenéstől eltekintve – évről évre növekedett a korszakban,⁵ maga után vonva a rádióknak az emberek hétköznapijába való fokozatos beépülését, amelyet már inkább a napi rutinszerű felhasználás jellemezett. Ahogy korábban a sajtó, most az elektromos távirót követően a rádió lépett be a média átformálásának folyamatába, s vált lassan e komplex birodalom részévé (vö. Briggs & Burke 2004: 109, 182). A „hangos újság” fiatalabb testvérének felépítése nem korlátozódott egyetlen meghatározott tematika köré: a reggeltől késő estig tartó adásidőben a tájékoztatás, az ismeretterjesztés és a szórakoztatás háromszögében igen széles skálán mozogtak a műsorok:⁶ megfértek egymás mellett a hírek felolvasása és a zene, a tudományos és a történelmi ismeretterjesztés, továbbá a különféle (akár eszperantó) nyelvleckék, az irodalom, a mese és a sport, valamint a vasárnaponként közvetített misék. A rádiós műfajként kialakult hangjátékok mellett gyakoriak voltak a helyszíni közvetítések és az úgynevezett hangképek is, amelyek megjelenésével fokozatosan vált külön a nyomtatott sajtótól és a telefonhírmondótól, s alakult át sajtós, csak rá érvényes tulajdonságokkal rendelkező új médiummá. A hallgatók hozzászórtak bizonyos műsorokhoz, várták az egyes sorozatok⁷ következő adását, s ha a rádió vezetése ezt a rendszerességet módosította, netán meg is szakította, akkor felháborodásuknak adtak hangot olvasói levelek formájában.⁸

Az új találmány okozta zajosabb világ (Briggs & Burke 2004: 159) azonban a kezdeti húsz évben főként a fővárosban és egyes Budapest környéki vidéki nagyvárosokban volt tapasztalható, ezeken belül is elsősorban a középrétegek és az értelmiségiek otthonaiban: előfizetői arányszámuk – az évek alatt tapasztalt ingadozásokkal együtt is – sosem ment 50 százalék alá (Glatz 1975).⁹ Bár a rétek felett felcsendülő hangszerezés varázslatos hatása bizonyosan valós élménye volt az írónak (Móricz 1935), az a cél, hogy a magyar kultúrát (vagyis a rádiót) elvigyék a tanyai világra,¹⁰ ebben az időszakban még nem valósulhatott meg (Ormos 2000: 138).

Ahogy az írott sajtó orgánumaiban ekkor már természetes volt a női rovatok jelenléte, a rádió is számított a női hallgatótáborra. A rádióelőfizetőket és -hallgatókat nemek szerint mutató adatsor sajnos nem áll rendelkezésünkre, a műsorújság egyik 1927-es számában a cikkíró mégis azt hangsúlyozta, hogy „a hallgatók többsége a nők sorából kerül ki”, akik „hálásabban fogadnak mindent, ami szórakoztat, oktat, a fantáziát szinesíti”.¹¹

1.2. A nők helyzetéről a Horthy-korban

A magyarországi nőtörténet leírásában a két világháború közötti korszakot az alapvetően politikatörténeti korszakolás, azon belül a normatívnak nevezhető irányzat folyamánként gyakran a „hanyatlás időszakaként”¹² értelmezik (vö. Papp & Sipos 2017: 18–27). Az első világháborút követő években a nők szavazati vagy felsőoktatási tanulmányokhoz való joga súlyosan sérült az 1918-as rövid ideig tartó állapothoz képest – noha például a nők szavazati joga akkor sem volt általános érvényű. A folyamat azonban, amely a XIX. század második felében elkezdődött, az 1920–1945 közötti időszakban sem állt meg, inkább a körülmények, lehetőségek

5 A növekedés üteme az 1930-as évektől jóval lassabb, mint a rádió megjelenését követő kezdeti években (Glatz 1975). Az 1944. januári előfizetők száma 903 585 fő (1944. március 2-i Végrehajtóbizottsági ülés jegyzőkönyve).

6 Ennek indoka a célközönség mind korosztály, mind műveltség, mind ízlés szempontjából a lehető legtágabb körben való meghatározása is volt.

7 A korszakban a rendszeres időközönként adott, egy tematika köré szervezett, legalább három részből álló műsorfüzért nevezhetjük sorozatnak. A külföldi rádiókban már a kezdeti évektől sugárzott fiktív, folytatásos történetláncolatok (például szappanoperák) a Magyar Rádióban ekkor még nem jelentek meg.

8 MNL OL K-615 96. csomó.

9 A foglalkozás szerinti előfizetői megoszlást mutató táblázatok azokat a korabeli adatokat összesítik, amelyekben az összeírás szempontok 1934-től megváltoztak, így „egy-egy társadalmi rétegek rádiókészülékkel való ellátottsága nem minden nehézség nélkül mérhető csak le” (Glatz 1975: 79).

10 MRU, 1925. 47. sz. 4.

11 MRU, 1927. 40. sz. 5-6.

12 Lásd például Pető & Szapor (2004), Szapor (2007).

módosulásáról beszélhetünk. A dolgozó nők aránya fokozatosan növekedett (a házasság után munkát vállaló nők körében is), ahogy a felsőbb oktatásban részesülő, majd tudományos pályára lépő nők aránya is – igaz, ők komoly nehézségek árán szerezhették meg képezésüket és állásukat (Papp & Sipos 2017: 39–41).

Kovács M. Mária az első világháborús veszteségeket követő időszakot a nők politikai emancipációjának olyan megvalósulásaként definiálja, amikor a liberális beállítottságú feminista mozgalom helyét „egy, a korhangulatnak jobban megfelelő antiliberalis neokonzervatív eszmeiségű nőmozgalom vette át” (Kovács M. 1994: 179). Az a kutatási irány, amely a Horthy-korszak nő történetének vizsgálata során a politikai célok megvalósulásán vagy megghiúsulásán túl az adott lehetőségekhez alkalmazkodó átalakult szerepeket és szerepvállalásokat teszi meg az elemzés alapjául, külön figyelmet szentel a női aktivitás jellemző színtereinek (például a női egyesületeknek) és az éppen kialakuló új területeknek (például egyes rádióműsoroknak). Az a sokszínű kép, amely a női törekvéseket jellemezte a XX. század elején (Sárai Szabó 2014: 85), a vizsgált korszakban tovább árnyalódott. Részben a megkapott (részleges) politikai jogok, részben a háború miatt kényszerűen felgyorsult, a mindennapi életet és benne a társas kapcsolatokat érintő átalakulási folyamatok következtében a női nemi szerepek, a nő–férfi viszonyrendszer, a társadalomban betöltött feladatkörök módosultak, illetve újabb alternatív szerepkörökkel bővültek ki a korszakban (vö. Papp & Sipos 2017), s folyamatosan jelen lévő, újra és újra vitaforrássá előlépő témák lettek úgy a nyomtatott sajtóban, mint az irodalomban vagy a játékfilmekben.¹³ A kirajzolódó vagy éppen nyíltan kimondott vélemények vizsgálatában a lényeges elem bizonyos szempontból nem az álláspontok éles egymásnak feszülése, hanem az, hogy kontextualizálták a nők első világháború utáni társadalomban – a munkában, a családban, a szexuális életben – betöltött szerepét.

Vajon a Magyar Rádió – mint a kormány felügyelete alatt működő, heterogén célközönséggel bíró új médium – milyen mértékben és milyen módon vett részt a nőiség jelentésének definiálásában? Mennyire tartotta fontosnak az erről folyó diskurzus jelenlétét működésének első két évtizedében?

1.3. A vizsgálat háttere

E tanulmányomban egy nőknél szóló, 15 éven át fennálló, magazin jellegű előadássorozat, az Arányi Mária¹⁴ vezette „Asszonyok tanácsadója” felolvasásainak¹⁵ részletes ismertetésére vállalkozom. A vizsgálat forrásai voltak kis részben a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában megtalálható szövegek,¹⁶ nagyobb részben pedig Arányi *A boldogság iskolája* című kötete, amely az adások elhangzott üzeneteit (az életvezetési/lelki tanácsokat)

13 Lásd például Zsadányi (2017), Borgos (2013), Vajdovich (2016).

14 Arányi Mária író, újságíró (1897–1977). Néhány éven át a Képzőművészeti Akadémia növendéke volt, majd újságírással kezdett foglalkozni: az Új Barázda, valamint a Budapesti Hírlap asszonyrovatának szerkesztője, később felelős szerkesztője lett a Képes Krónika „Zárt ajtók” című rovatának. 1926-tól a Magyar Rádió rendszeres előadója – akkor még Teöregkné Arányi Mária néven. A „Teöregkné” 1928 októberétől elmaradt, s ettől kezdve Arányi Máriaként szerepelt – Huszka Jenővel kötött második házassága után is. A korszak folyamán a Rádióéletben közölt cikkekben vagy fényképeinek aláírásában (például Rádióélet, 1931. 5. sz. 217.) rendszerint teljes nevén szerepel, ahogy az egyes előadásokra szóló felkéréket is Huszka Jenőné Arányi Mária „urhölgy” vagy „urasszony” részére címezték, vö. Arányi (1937), Arányi (1977), MNL OL K-613 93. csomó; Arányi Mária. *Magyar Életrajzi Lexikon*, <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC00003/00424.htm>.

15 A korszak jellemző rádiós műsorszámái voltak az úgynevezett előadások vagy felolvasások, amelyek egy meghatározott témában, általában ismeretterjesztő vagy tájékoztató célzattal megírt összefoglaló jellegű szövegek felolvasással történő előadásai voltak. Az újságokban egyaránt használták a „felolvasás” vagy az „előadás” szavakat az adott műsorcím mellett meghatározásként, függetlenül attól, hogy megegyezett-e egymással a szöveg írójának és tényleges felolvasójának személye. A két fogalom használatában abból a szempontból tapasztalható némi következetesség, hogy a délutáni, rendszeresen jelentkező műsorok, sorozatok esetében inkább az „előadás” megjelölés figyelhető meg. Híres ember rádióban felolvasott szövegét többnyire a „beszéd” szóval jelölték a műsorújságban, míg Horthyné esetében kizárólag a „rádiósorozat” kifejezést használták. A rádió által készített műsorstatistikákban (például N. n. 1930: 245–249.) „felolvasás” terminussal jelölték az összes szöveges műsort, tehát a hírek, az irodalmi művek, a nyelvleckék, az ismeretterjesztő előadások, valamint a rádióbeszéd, -szózatok egyaránt ebbe a kategóriába tartoztak.

16 A kézzel vagy géppel írt műsorjegyzetek csekély számban és töredékesen maradtak fenn, s csak némelyikükön szerepel az 1940-es vagy 1941-es évszám (MNL OL K-615 361. csomó).

gyűjti össze.¹⁷ Ezen kívül felhasználtam a Rádió 1929 szeptemberétől kiadott Rádióélet című képes hetilapját, amelynek nem megfelelő példányainak kiegészítéseként az MTI által kiadott Magyar Rádió Ujság, valamint a Népszava vonatkozó számaival vettem igénybe.

Bár a hallgatói levelekre válaszoló műsorok sorában nem volt teljesen egyedülálló – hiszen a „Mit üzen a rádió?” már 1926. május elején kezdetét vette –, olyan, kifejezetten nőknek szóló műsor, amely a praktikus tanácsadás mellett mint kedves és meghitt barátnő igyekezett hallgatóit az élet megpróbáltatásain végigvezetni,¹⁸ nem volt még egy.

2. Az „Asszonyok tanácsadója”

A sorozat címe értelmezhető „asszonyoknak szóló tanácsadó” műsorként, ám – ahogy az kötetének előszavában olvasható – Arányi önmagát jelölte ki az asszonyok tanácsadójának (Arányi 1937). Visszaemlékezése szerint a műsor ötlete Huszka Jenőtől származik: ő javasolta, hogy a hallgatók levélben megírt kérdéseire válaszolva legyen az az asszony, „aki a többiek problémáit meghallgatja (elolvassa!), foglalkozik gondjukkal-bajukkal, és amennyire csak tud: segít rajtuk megfontolt tanácsaival” (Arányi 1977: 190).¹⁹ Huszka – mint a Magyar Rádió Miniszterközi Ellenőrző Bizottságának tagja – maga ajánlotta be a műsorötletet Szóts Ernő igazgatónak, s így indulhatott el a sorozat 1927. szeptember 15-én csütörtökön 5 órakor.²⁰ Eleinte váltakozó hétköznapokon (és ebbe a mai embernek a szombatot is bele kell értenie), a délutáni/kora esti órákban, általában öt-tíz naponta jelentkezett a műsor. 1929-ben alakult ki a hétfő délután 4 órai kezdet és a heti rendszeresség – a nyári hosszabb, s néhány alkalmasszerű szünet mellett.²¹ 1934-ben álltak át a keddi adásokra, s ettől ritkán tértek el, míg 1939. szeptember végétől az adás kéthetente jelentkezett (a váltás körülményeire a későbbiekben térek ki).

Első felolvasására így emlékezett vissza Arányi:

Igyekeztem nem érzelegni, a visszafogott hangot ideillőbbnek éreztem; ugyanakkor síró asszonyokat képzeltem magam elé, akiken talán segíthet a jó és okos szó, s én igyekeztem, hogy valóban jó és okos legyek (Arányi 1977: 191).

Az előadások felépítésére vonatkozóan a kevés fennmaradt kézirat okán inkább a visszaemlékezésekből kaphatunk képet. Arányi eleinte kiválasztott egy-egy „női problémát”, amelyről általánosságban beszélt.²² Az első műsorok után szállingózni kezdtek a hallgatói levelek, majd amikor a hallgatók megtapasztalták, hogy gondjaikra,

17 *A boldogság iskolája* 1937-ben, a műsor tíz éves fennállása alkalmából jelent meg. Tíz év hosszú idő, amely alatt egy embernek meg is változhat az élet egyes kérdéseiről alkotott elképzelése. Az évek alatt bekövetkezett esetleges véleményváltozás azonban a könyv alapján nem mérhető le, hiszen a kiadás előtt az író rendszerezte, szerkeszthette a korábban a műsorban szerepelt válaszokat, esetleg át is írhatta némelyiket, így azok sokkal inkább egy kiadás éve körüli véleményállapotot tükrözhetnek. Feltehető azonban, hogy Arányi házasságról és nő-férfi kapcsolatáról alkotott véleménye nem sokban változhatott az eltelt évek alatt (vö. T. Arányi é.n., Arányi 1990).

18 MNL OL K-613 93. csomó, 204.

19 Arányi visszaemlékezésében a sorozatot jelölte meg úgy, mint rádióbeli szereplésének első színterét. Valójában 1926 novemberétől volt gyakori és rendszeres délutáni-esti előadó: ifjúsági előadásokat tartott, mondákat és regéket olvasott fel (például *Prometheus, Rege a csodaszarvasról, Eger és Szigetvár*). E műsorok szövegei nem maradtak fenn.

20 Az első előadás pontos dátuma kérdéses lehet. A szeptember 15-ei dátum azt az időpontot jelöli, amikor a Rádióéletben Arányi neve mellett a műsor címe is szerepel. Ezt megelőzően öt alkalommal találhatunk olyan felolvasást, amelynek előadója Teőreökné Arányi Mária, ám se a címet, se a témát nem tüntették fel mellette. Amennyiben feltételezzük, hogy ezek a műsorok már az „Asszonyok tanácsadóját” jelzik, a sorozat első jelentkezésének az 1927. május 21-ei szombati dátumot kell elfogadnunk.

21 Az eltérő adásidők más-más hallgatóságának logikájával a rádió vezetése a kezdetektől tisztában volt: a „Műsorpolitika” címen (MRU 1926., 44. sz. 13-14.) az eltelt egy év tapasztalatait összegző cikk egyértelműen kijelöli a női műsorok délelőtti vagy délutáni helyét – amely utóbbi szintén „holt időnek számított” (Glatz 1975: 56) –, s a rádió „fő programszámainak” fenntartott műsoridejeként definiálja az este 7 órától éjfélig tartó időszakot. A női tanácsadó sorozat is hamar megkapta délutáni megszabott helyét a műsorrendben, amely a háztartásukat vezető, otthon tartózkodó nők idősávjává vált a Magyar Rádióban is (Antalóczy 2001).

22 A műsorvezető későbbi múltidőzésben sem árult el ennél többet első felolvasása tartalmáról: a saját életéből merített őszinte megnyilatkozás azonban hamar őszinte közlékenységet váltott ki a hallgatókból (vö. Rádióélet, 1937. 6. sz. 7., Clementis 1935: 91, Arányi 1977: 191).

kérdésekre választ kapnak egy-egy felolvasáson belül, a levelek megszorodtak, míg a műsoridőt már szinte kizárólag a válaszadások töltötték ki. Elmondása szerint e levelekből rajzolódott ki számára, hogy „a legnagyobb gond ma: a kenyér és az állástalanság” (Clementis 1935: 91). Ez indította őt arra, hogy a műsor elején álláshirdetéseket közöljön – a rádió engedélyével, díjtalanul.²³

2.1. Hirdetések, felhívások²⁴

A rövid hirdetések szinte kizárólag nőknek szóltak; elvértve szerepelt köztük egy-egy férfiaknak szóló felhívás. Az állások legtöbbje alacsony végzettséghez kötött, háztartási vagy szakmunkákkal volt kapcsolatos. A házvezetőnői, takarítói vagy szobalányi állások között találhatunk olyat is, ahol nagy teherbírású jelöltet keresett a hirdető „a háztartás minden munkájára” – általában fiatal nőt. Vagy árva leányt: a szűkszavú hirdetésekben ez is gyakori kitétel volt, különösen akkor, ha több gyermek mellé kerestek valakit, aki a házimunkákat is elvégzi. Az ajánlattevő néhány kivételtől eltekintve – például amikor kétszemélyes vidéki háztartásába keresett valaki „minden háztartási munkát végző fiatalabb, jól főző nőt” havi 40 pengőért és teljes ellátásért²⁵ – sosem számszerűsítette a munkáért járó bérezést, ám az, hogy az illetőt „családtagnak tekintik” majd, gyakori ígéret volt. A fizetéseket az olyan szakmunkák esetében sem jelölték meg, amelyek legtöbbször tanulóanyagot vagy tanoncot kerestek, például fodrász, kozmetikus vagy fényképész mellé, fűzőszalonba, kalaposüzletbe, női vagy férfiszabóságba. Magasabb végzettséget igénylő, például tanítói, nevelőnői vagy nyelvtanári hirdetést keveset találhatunk; köztük is a leggyakoribb a német nyelv oktatására szóló felhívás.²⁶ És bármely munkakörben gyakori elvárás volt a jelölttel szemben, hogy az illető magyar és/vagy keresztény legyen.

Az álláshirdetéseknél volt egy külön csoportjuk, amely a nyugdíjas korosztályt célozta meg: ők házi munkáért vagy takarításért lakást és ellátást kaphattak, de arra is találunk példát, hogy egy nyugdíjas nő kért segítséget: havi 70 pengőért cserébe lakást és ellátást igényelt.²⁷

A fennmaradt műsortöredékek alapján rendszerek lehettek az árva vagy nehéz anyagi körülmények között élő szülők gyermekeiről szóló örökbeadási felhívások közzétételei (az egy hónapos csecsemőtől a 12 éves gyerekig!), valamint az örökbefogadó leendő szülők hirdetése.²⁸ Gyakorikak lehettek a tárgyi igényekre irányuló felhívások is: például a mindkét lábára megbénult asszony kérése, akinek „beteg tolokocsira” van szüksége, mert így „a férj a levegőre kitolhatná beteg feleségét”.²⁹ Érdekes megjegyezni, hogy Arányi e kérések felolvasását mindig alátámasztotta az illető nehéz anyagi körülményeinek rövid felvázolásával.

„Megkértek a következők közlésére.” Ezzel a kezdettel hangzottak el azok a felhívások, amelyekben az ország különböző pontjain élő emberek eltűnt hozzátartozójukat keresték az illető születési idejét, legutolsó ismert tartózkodási helyét adva meg. Vagy fordítva: egy szintén dátum nélküli töredék szerint „Wagner Lászlónénak üzeni az ura Aradra, hogy ne aggódjék miatta, egészséges és munkát is kapott.”³⁰

Az álláshirdetések közlésének, az örökbeadási és -fogadási szándékok felhívásainak, az eltűnt személyek megtalálására vagy nélkülözhetetlen tárgyi javak beszerzésére irányuló felolvasások létében figyelemre méltó

23 Itt újabb észrevételt kell tenni Arányi emlékidézése és a fennmaradt műsorszövegek/újságcikkek közötti eltérésekről, hiszen a válaszok Arányi szerint „fortélyos” megfogalmazására oly módon, hogy abba állások hirdetését is „bele lehessen csempészni” (Arányi 1977: 13), a felvázolt körülmények mellett nem volt szükség (vö. Clementis 1935, MNL OL K-613 93. csomó 262).

24 Az aktuális hirdetések forrása kizárólag a Levéltárban fennmaradt töredékes műsorjegyzet – Arányi 1937-ben megjelent kötetében tehát értelemszerűen egy sem szerepel.

25 MNL OL K-615 361. csomó, 12.

26 A német nyelv ismerete több más munkakört is érintett: nem egy esetben elvárás volt ez a takarítónőkkel, a „varrásban jártas csecsemőgondozónőkkel” vagy a háztartási munkákat végző fiatal leányokkal szemben is.

27 MNL OL K-615 361. csomó, 6.

28 Mindkét esetben – és az álláshirdetések megfogalmazásában is – a keresztény, általában római katolikus vallásra vonatkozó kitétel gyakran szerepelt; ez annak volt burkolt közlése, hogy az illető „nem zsidó”.

29 MNL OL K-615 361. csomó, 9.

30 Uo. 46.

a felhasználók rádióval szembeni attitűdje: a műsorvezető és az előfizetők is kihasználták az új kommunikációs eszköz nyújtotta lehetőséget, vagyis az információáramlás (tájékoztatás/tájékozódás) minél szélesebb körben történő megvalósítását tették lehetővé. Hagyományos módon, a technika által mégis újszerűen használta Arányi a média legújabb szereplőjét: mint kikiáltó, „közhírré tette” a női továbbképzési lehetőségeket – így például az Országos Stefánia Szövetség négy hetes csecsemőgondozási tanfolyamát³¹ vagy a Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetségének „Élet iskolája” című, nemzetnevelési és gyakorlati egészségügyi előadássorozatát.³² Levelekben feltett kérdésekre válaszolva hirdette meg egyes tanintézmények címét vagy nyújtott segítséget nyugdíjügyek intézésével, diplomások álláskeresésével kapcsolatban. A műsor alapötletét megvalósító tanácsok nyújtása pedig már egy bensőségebb hangvételt, a közvetlen kommunikáció (látszatának) környezetét teremtette meg azzal, hogy a hallgatói levelekre magánjellegű, mégis a nyilvánossághoz szóló üzenetekben reagált: a hallgatók a másoknak szóló tanácsoknak éppúgy örültek, mint amikor saját kérdéseikre kaptak választ. Ezekből az üzenetekből rajzolódik ki Arányinak a korszak „modern eszméiről”, a női-férfi szerepekről, a helyes viselkedésről és mindenek felett a házasságról vallott elvei.

2.2. Házasságról, boldogságról

Mert Arányi „a boldogság beteljesedését” a boldog családi élet megvalósulásában látta (Arányi 1937: 10). Többször hangsúlyozott elve szerint – összhangban a korszakban a nőkérdéssel foglalkozók általános véleményével – a házassághoz a szereteten és az egymás iránti tiszteleten túl az anyagi alap is feltétlenül szükséges: akkor teljesítenek szent kötelességet és cselekednek helyesen a fiatalok, ha „előre számolnak”, mert „jobb rendezett körülmények között várni, mint rendezetlen körülmények között nyomorogni”.³³ Noha több üzenetében a szerelmi házasság fontosságát hangsúlyozta, nem vetette el a pusztán anyagi alapokon nyugvó érdekházasságot sem – amely a korszak házasságról alkotott elképzeléseitől nem volt idegen (Sárai Szabó 2014: 91) –, amennyiben az az egymás személyiségének alapos ismeretén nyugszik, és csak akkor tartja erkölcsstelennek, ha az egyik felet érzelmileg félrevezetik ebben (Arányi 1937: 60–62). A házasságban való megmaradás mellett tört pálcát olyan esetben is, amikor a „könnyes szemek” jellegű levél írójának az utóbbi két évben már nemcsak férje rideg modorát, hanem fizikai bántalmazását és gyakori „porig alázását” is el kellett viselnie. Az asszony orvosa a különválást javasolta, Arányi azonban a „józan ész és a kötelesség szavára” hivatkozva az anyagilag rendezett otthonában való maradásra ösztönözte a levélíró, bízva a meg nem érdemelt bizalom férjre gyakorolt léleknevelő hatásában (Arányi 1937: 113–115).

Hogy a házasesetben, amely a hétköznapok kényelmes, viharoktól mentes együttese kell legyen, kinek milyen feladatai vannak, arról Arányi tradicionális elveket vall: a feleségnek, aki „életét odaajándékozta az urának”, „ne legyenek elképzelései”, hanem alkalmazkodjék „mindenben a férje vágyaihoz és természetéhez”, „a házasságnak az érzéki részét pedig bízva rá az urára” (Arányi 1937: 83–85). Ha például a férfi olvasni vagy fűzni-faragni szeret, hagyni kell, hadd tegye, ellenben ha beszélgetni kíván – akár a „cipőtalpak ellenállóképességéről” –, az asszony akkor is legyen csupa érdeklődés (Arányi 1937: 97).

Aktív szerepet annyiban szán a házasságban élő nőnek, hogy mindig, munka közben is öntudatosan ügyeljen arra, nehogy vétsen az esztétika ellen, ami nemcsak a lakás tisztaságára, hanem önnön külsejének rendezettségére is kiterjed. Ennek jegyében a nő kezdje napját mindig korábban: férje nehogy kócosan, rendezetlen ruhában lássa, hiszen „nem szabad elrontania azt az illúziót, amit annakidején kérőjében ébresztett”. Ennek megtartására beszédében, mozdulataiban is ügyelnie kell; az asszony, „ha férje jelen van, ne érezze magát teljesen fesztelenül”, hanem „viselkedjék úgy, mintha társaságban lenne” (Arányi 1937: 89–90). Az otthoni kényelem megvalósítása – az ünnepi programok megszervezése, az ebéd pontos és gondos elkészítése, a férfi teljes ruházatának rendben

31 Uo. 69.

32 Uo. 16.

33 MNL OL K-615 361. csomó, 8.

tartása – mindaz, amiért a nő felelős, s amiben Arányi szerint a nő cselekvő ereje megnyilvánulhat. Még az „immorális gondolkodásban” is a férfié az aktív szerep: bár a fiatal levélíró szerint mindegy, hogy „valaki megesküdött az oltár előtt vagy sem”, Arányi válaszában kifejti, hogy illet „fiatal lány magától nem mondhat”, erre a „rettenetesen cinikus megjegyzésre” és a léha életre biztosan az a férfi tanította őt (Arányi 1937: 48).

Jóval ritkábban fordult elő, hogy a férfiak kötelességeit is meghatározta a műsorvezető – erre az egyik hallgató is felhívta a figyelmét. A férfinak mint családfenntartónak az anyagi alapok megteremtésén és fenntartásán túl a családban uralkodó tiszta erkölcs meglétére is ügyelnie kell, leginkább példamutató magatartásával, mert a „hűtlen, könnyelmű, erkölcstelen gondokozású férfi biztosan megrontja előbb-utóbb a feleségét is”. A megélhetésről való gondoskodás feladata alól a „mai társadalmi és erkölcsi rend szerint” akkor sem vonhatja ki magát a férj, ha felesége keres, a „hitvestársi szolidaritás” elleni vétket pedig a férfi esetében is elítélendőnek tartotta (Arányi 1937: 101–103). A férfiak gyerekkel szembeni kötelességeiről csupán a családfenntartás kapcsán, érintőlegesen tett említést.

Arányi válaszaiból – bár egy ízben „szerény tanácsadónak”, az örök kételkedőnek mondja saját magát (Arányi 1937: 95) – úgy tűnik, egyáltalán nem volt bizonytalan elveinek kifejtésekor: valóságos szabályokat fektetett le a nő (passzív) és a férfi (aktív) szerepeiről. Vajon ebben a markánsan hagyományos elveken alapuló nőképpen milyen mértékben kap helyet a dolgozó nő? Egyáltalán helyet kaphat-e?

Ahogy azt a korábbiakban felvázoltam, a műsorok részét képezte a friss álláslehetőségek közlése; a felolvasó szinte kizárólag nőknek kínált munkákat hirdetett meg. Azonban azt is leszűrhetjük, hogy a felkínált állások jelentős része nem képzettséghez, tanuláshoz kötött, tehát nem szakmai elhivatottság, hanem a létfenntartás szükséglete miatt vállalandó munkákról van szó. Amennyiben a körülmények úgy hozzák – például ha a férj katonának vonul –, buzdítja a kétségbeesett tanácsot kérőket a munkavállalásra.³⁴ Ahogy egy fiatal levélírónak kifejti, szerinte a dolgozó anya gyermeke fejlődése és tanulása érdekében dolgozik, miközben fiatalságát, erejét, idegeit és életének egy részét adja oda (Arányi 1937: 34) – ez a megállapítás a háztartás, a férjnek odaadott élet vagy a családért otthon végzett folyamatos munka kapcsán soha nem merült fel. Bár a nők számára a tanulás fontosságát olykor megemlíti, a pályaválasztás kapcsán esetükben a háztartásvezetés gyerekkorban kezdődő elsajátításának nélkülözhetetlenségét hangsúlyozza, ami egyben az „otthon szeretetének” záloga is (Arányi 1937: 187–193).³⁵ „Meghasonlott anyának” – aki noha lányát arra nevelte, hogy „majdan jó feleség váljék belőle”, a lány mégis kijelentette, hogy „hivatalba szeretne járni” – azt tanácsolja, „hagyja, sőt segítse őt abban, hogy keresse a boldogulást úgy, azon az úton, amely neki megfelel.” Azzal vigasztalja a levélíró, hogy talán majd mégis ez az út vezeti el lányát az általa is kívánt boldogsághoz – vagyis a házassághoz.³⁶ S még abban az esetben sem merül fel a tanulás vagy az otthonon kívüli (akár egyleti, segítő) munkára való buzdítás, amikor a levélíró nem tudja, mit kezdjen teljesen üresnek érzett életével (Arányi 1937: 145–147).

Igazi generációs különbség feszült az egyik levél írója és a műsorvezető között. A fiatal lány szerint a XX. század új eszméi közt, amikor a „lányok bátran nekivágnak az életnek”, „nem nézhetik olyan szemüvegen a házasságot, mint nagyanyáink”, hiszen a mai nő a házasságban már nem akar „áldozat és szolga lenni, hanem egyenjogú fél, aki, ha csalódott, emelt fővel tovább áll, mert egy az életünk és ahhoz mindenkinek joga van” (Arányi 1937: 73). Arányit valósággal lesújtotta a „harcias levél”: eddig mindig azt gondolta, „a külső máz lehet különböző, de a női lélek öröktől fogva ugyanaz, és az is marad változatlanul”, és lám, ennek a levélnek minden sora olyan számára, mintha egy más világrészből jött volna az üzenet (Arányi 1937: 74). A „18 éves kislány” – ahogy Arányi utal a levélíróra – a nő-férfi kapcsolatot is más szintre helyezi: szerinte ugyanis a férfi „tartsa szerencséjének, ha a nő leereszkedik hozzá” házasság céljából, amelyet egyébként nem is tart életképes intézménynek (Arányi 1937: 76). A fiú és a lány közötti „érdekmentes, őszinte barátság” a levélíró szerint saját korosztályának találmánya, amelyben a célt nem néző szórakozás sokkal nemesebb, „mint a régi leányok férjfogó hadjárata” (Arányi 1937: 74).

34 MNL OL K-615 361. csomó, 21.

35 Ugyanakkor egy ízben – műsoron kívül – a munkát vállaló feleség kérdésével kapcsolatban azt is megfogalmazta: ha a férj számára problémát jelent, hogy felesége dolgozik, akkor a felek között vélhetően nincs is igazi összhang (Rádióélet, 1937. 38. sz. 8–9. o.).

36 MNL OL K-615 361. csomó, 76–77.

Arányi igyekszik függetleníteni magát és asszonytársait a levélben hangoztatott elvektől, s a levélíró „fiatal szertelenségének” tulajdonítja a „súlyos szavakat”. Meggyőződése, hogy a „világ gazdasági problémái, az anyagi körülmények változása a nő szerepét lényegében nem változtatta meg”, és azok, akik

...az emberi természettel ellenkező modern eszméket beledobják a világba, vagy abnormálisak (sic!), vagy gonosztevők, vagy nagyon csalódtak és azért keresik új utakon a megoldást, vagy mint ön, nem ismerik az életet (Arányi 1937: 76).

Hangsúlyozza, hogy az egyenjogúságot – amely a „boldog házasság alapfeltétele” – lelki tulajdonságaival és nem anyagi függetlenségével éri el a nő (Arányi 1937: 75). Szigorú nevelőként ad tanácsot a levélírónak: „tanulja meg a régi asszonyok idealizmusát és alázatos hittel készüljön a házasságra és ne legyen más vágya, mint hogy magához illő társat találjon, akivel egész életén át megoszthassa emberi magányosságát”. Emellett tanulmányozza a boldog házassághoz szükséges tulajdonságokat és eszközöket, mert

...az üres, nagy szavakkal odavetett modern eszmékben valamirevaló nő még soha nem találta meg talaját és lelke nyugalmát. A házasság régi intézmény, sokezer éves és csak a régi eszközökkel lehet benne boldogan élni. Az emberi szív pedig még régiebb és nincs az az új idő, amely megváltoztatná igényeit (Arányi 1937: 77).

Ritkán ugyan, de arra is találhatunk példát a fennmaradt forrásanyagban, amikor férfi kért segítséget az Asszonyok tanácsadójától. (Elképzelhető lenne, hogy ennek a kimondottan nőknek készült műsornak férfi hallgatói is lettek volna?)³⁷ A „szeretnék boldog lenni” jeligével írt levélre adott válaszból nem derül ki, az illető milyennek szeretné látni feleségét, ám Arányi arra szólítja fel a férjet, „becsülje meg a feleségét úgy, amilyen”, mert ha átváltozna olyanná, amilyenné most szeretné, talán „mostani nagy szeretetének is vége lenne”.³⁸ „Az asszonytól sok függ, de nem minden” – hívja fel a figyelmét egy másik levélírónak, akinek szintén kifejti a családfenntartó kötelességeit, aki ha elvhű, erős kezű, a családi élet boldog lehet – még akkor is, ha a nő ebben éppen nem jár élen (Arányi 1937: 52–53). „Milyen az eszményi nő?” – teszi fel a kérdést egy házasodni készülő férfi Arányinak, aki bár előre bocsátja, hogy általánosítani nem lehet („eszményi nő az, akit annak tartunk”), azért nem tér ki a válaszáds elől. Elmondja például, hogy a XX. század nőideálja sohasem dologtalan, mindig munkás életet él, „ha szükség van rá, a munkájával kenyeret keres és ha kell, meg is süti azt a kenyeret” (Arányi 1937: 78). Minden idők női eszményképét pedig a tradicionálisan nőknek tartott, passzív tulajdonságok felsorolásával érzékelteti, s tudatosítja, hogy a „dolgos, melegsívű, istenfélő asszony volt és lesz mindig a női eszménykép” (Arányi 1937: 79).³⁹

2.3. A műsor fogadtatása

Miként kezelhette a rádió vezetése ezt a sorozatot, amelyet olyan sok éven át műsoron tartott? A korabeli képes hetilap a rádió 1929-es mérlegét összesítő cikkében a felolvasások között említi meg, ám a szórakoztató, tudományos, oktató vagy mezőgazdasági vonatkozású előadásoktól elkülönítve, inkább a „Mit üzen a rádió” és a „Zakariás mérnök” (rádió amatőrposta) mellé sorolva azt.⁴⁰ De még ugyanebben az évben Kilián Zoltán

37 Talán éppen a műsorvezető tanácsát szívlelték meg a rádió férfi előfizetői: „Az asszonyok tanácsadója férfiaknak is szól, hiszen a legtöbb asszonyi bánatot éppen a férfiak okozzák. Hallgassák ezért a férfiak is szorgalmasan” (Rádióélet, 1932. 15. sz. 454.)

38 MNL OL K-615 361. csomó, 20.

39 Jelentős különbség a nőknek szánt válaszádsokhoz képest, hogy a férfiaknak szóló üzenetek távolságtartóbb stílusúak, nem szerepel bennük szívélyes megszólítás, amely a nőkhöz, fiatal lányokhoz írt üzenetekben gyakori („Kedves kislányom/asszonyom!”).

40 Rádióélet, 1930. 4. sz. 5-6. o.

„A rádió a társadalmi munka szolgálatában” című cikkében immár a „magyar rádió az egész társadalomra kiterjedő gyakorlati értékű szociális munkájának” egyik résztvevőjeként említi meg a Szociális Missziótársulat előadássorozata⁴¹ és a „Mit üzen a rádió” mellett:

S ha sikerülne számszerűen kimutatni, hány elhagyott gyermeket vezetett meleg hajlékba, hány nyomorgó embert juttatott kenyérhez, szerte az országban, hány szétesett családi tűzhelyet épített fel a rádió ezirányú munkája, bizonyára megállapíthatnók, hogy áldássá válik minden szó, amely a mikrofonon át az emberszeretet jegyében elhangzik

– hangzik a dicséret.⁴² Ahogy akkoriban Kilián, úgy mi is hiányoljuk a statisztikát, mely ténylegesen megmutatná, hogy mennyit ért az a munka, amelyet a rádió műsorai által és külön Arányi végzett. Mindenesetre a sorozat tíz éves fennállása alkalmából készült beszámoló szerint több olyan visszajelzés érkezett a műsorvezetőnek levél, üzenet formájában, amely nemcsak a házassági dilemma megoldására vonatkozó tanácsot köszönte meg, de olyan állás meghirdetését is, amelyet az illető így megpályázva nyert el. Emellett Arányi szerint a hallgatók az évek alatt azokra a felhívásokra is reagáltak, amelyek hatására babakelengye, kerekesszék vagy épp a törött helyett egy új hegedű jutott el ahhoz, akinek szüksége volt rá.⁴³

Arányi lelki tanácsadó és szociális érzékenységgel végzett segítő munkáját a rádió nyújtotta lehetőségek kihasználásával valósította meg. Kérdéseik megválaszolása által próbált közvetlen kapcsolatot teremteni hallgatóival, akikben – mint arról a rádió vezetőségének vagy Arányinak küldött levelek tanúskodnak – bensőséges beszédstílus, vigasztaló, biztató hangja a barátnői viszony illúzióját keltette.⁴⁴ Nagy hangsúlyt helyezett a lelki segítségnyújtás mellett a háztartási tanácsoktól kezdve (például mi legyen az esküvői menü) a nyugdíjügyek intézésén és tanfolyamok meghirdetésén át az álláshirdetésekre, az örökbeadó szülők vagy hozzátartozójukat kereső emberek felhívásaira is.

A műsorvezető – egyebek között újszerű közösségi szerepvállalásával – maga is a dolgozó nők táborába tartozott (három gyerekének önálló eltartása végett), ám az eleinte kereset-kiegészítésként felfogott munka – amely minden előadó, így a költők, írók számára is komolyabb pénzkereseti forrásnak számított az alkalmankénti 20–30, gyakrabban 50 pengős díjazással (például Zelk 2005: 35)⁴⁵ – idővel mind Arányi, mind a hallgatók számára szívügy lett. Nemcsak „bölcs megoldásait”, „mélyre ható emberismeretét” dicsérte az egyik előfizető, hanem előadásait is „lélekelő, Istennek tetsző cselekedetnek”, valóságos missziós feladatnak tekintette.⁴⁶ Egy másik hallgató lánykorának és asszonysorsának támaszát látta a műsorvezetőben, aki megnyugtató hangjával, okos tanácsával „visszaadta álmomat, lelki nyugalمامat”.⁴⁷ Nem véletlen, hogy *A boldogság iskolája* című könyv néhány hónap alatt elfogyott, s még ugyanazon év decemberében megjelent második kiadása, amely „kitűnő

41 A „Missziós üzenetek” című, rendszerint Farkas Edith vezette előadások havonta jelentkeztek.

42 A cikk azt az új médiumok felbukkanásakor gyakori érvrendszert használta, miszerint annak gyorsasága, hatékonysága minden eddigi kommunikációs eszközt felülmúl, hiszen a rádió rekordsebességgel tudott a bajba jutott emberek százain segíteni, akiket a tűzvész földönfutóvá tett (vö. Rádióélet, 1930. 22. sz. 13. o.).

43 Rádióélet, 1937. 6. sz. 7. o.

44 Hegedűs Géza (2002: 29) a már említett interjúban arról is beszámol, hogy a rádió akkor még nagyon félt mindenfajta beszédhibától, így akinek a „hanganyaga” Ortutay Gyula szerint nem felelt meg, ahelyett egy másik embert kerestek, aki a kész szöveget felolvasta. Arányi műsorszövegeit ő maga olvasta fel, hiszen – mint Huszka is felfigyelt rá – nagyon kellemes beszédhangja volt (Arányi 1977: 190). Híres ember, közszereplő esetében természetesen nem fordulhatott elő ilyen jellegű „munkamegosztás”, ahogy „nagyon nagy tekintélyek” (mint például Babits Mihály) is gyakran maguk adták elő műveiket (Hegedűs 2002: 31).

45 Arányi – a megírásért és a felolvasásért együttesen járó – előadásonkénti tiszteletdíja 50 pengő volt; a Magyar Rádiónál ez gyakori honoráriumnak számított. Egy Oszuszkzy Máriának írt levél szerint a délelőtti előadásokért 20, a délutániakért 40 pengős tiszteletdíjban részesülhetett egy felolvasó (MNL OL K-613 93. csomó, 48.). Összehasonlításképpen: Zelk Zoltán (1985: 79) visszaemlékezése szerint a Sicc (a Színházi Élet gyermekmelléklete) 5 pengőt fizetett egy meséért. Ottlik Géza (2002: 94) azzal egészíti ki az emlékeket, hogy az akkori írók a Nyugatnál 8, míg a rádiónál 30–40 pengőt kaphattak egy novelláért.

46 MNL OL K-613 93. csomó, 199.

47 Uott, 204.

karácsonyi ajándék leányok és asszonyok számára” – szól a Rádióélet reklámja.⁴⁸ Kisebb „rajongói csoport” alakult ki tehát Arányi körül,⁴⁹ aki azonban a túlzott médiaszereplés elől inkább a mikrofon mögé húzódott, s a korszak során csak néhány alkalommal jelent meg vele készített interjú vagy róla készült fénykép a képes hetilapban.

2.4. A tanácsadó a „mozgalmas időkben”

Mindezek ellenére a rádió vezetése 1939-ben „a mostani mozgalmas idők különleges követelményei” miatt szükségesnek látta, hogy a műsor heti rendszerességét ritkítsa. Schell Gyula, az akkori műsorigazgató rövid levélben tájékoztatta Arányit arról, hogy

...október hó folyamán már csak kéthetenként egy előadásra van módunkban Méltóságodat felkérni, és reméljük, hogy nem lesz szükség az előadások számának további csökkentésére, mely eshetőséggel azonban ezen műsorszámnál is számolnunk kell.⁵⁰

A változtatásra reagáltak is a hallgatók az ősz folyamán, akik udvarias, de szemrehányó levélben kérték számon a redukálást. „Nem hinném, hogy a mindenkor oly kitűnően működő Vezetőség intézkedése volna ez – írja a G. H. Z. monogramú „lelkes rádióhallgató”⁵¹ –, hanem bizonyára egynémely savanyú kedélyű hallgatónak mással mit sem törődő, önző felszólalása volt az indok.”⁵² A felháborodott levelek ellenére megmaradt a műsor kéthetenkénti gyakorisága, majd 1941-től már csak havi rendszerességgel jelentkezett, míg végül 1942. január 8-án hangzott el az utolsó adás.

A műsor megszüntetését előidéző háttéranyagokról a rádió ügyviteli iratai között csak utalásokat találhatunk. 1940 januárjában az egyéb női műsorokra vonatkozó csökkentés lehetősége is felmerült: Szilágyi Béla belügyminisztériumi osztálytanácsos például a „Divattudósítás”⁵³ elhagyását vetette fel, amit azzal indokolt, hogy most „nem időszerű”, helyette inkább „a nők hazafiságát emelő előadást kellene tartani a rádióban”.⁵⁴ Bár a miniszterközi ellenőrző ülés leirata szerint ezzel az elgondolással minden jelenlévő egyetértett, a kedd délelőtti „Divattudósítás” végül 1944 áprilisáig műsorban maradt. Ugyanezen az ülésen hangzott el Kocsondy Gyula miniszteri titkár kifogása is, aki Arányit tartotta „lehetőleg leépítendőnek”, majd a következő ülésen egyértelműen kifejezte, hogy nem a műsor, hanem kifejezetten az ő személye ellen van kifogása, egyben javasolta helyette Ignác Rózsát vagy Szentmihályinét.⁵⁵ Kozma azonban a Polgárral⁵⁶ kapcsolatos rossz tapasztalatokra – akinek

48 Rádióélet, 1937. 51. sz. 58. o.

49 A személye iránt való érdeklődést mutatja, hogy a Rádióélet szerkesztői üzenetei között is megtalálható „Tavaszi” jellegű rádióhallgatónak címezve a műsorvezető teljes neve (és családi státusa): „Arányi Mária Huszka Jenőné” (Rádióélet 1930. 12. sz. 39. o.). Népszerűsége később is fennmaradt: 1939-ben Huszka Jenő „Erzsébet” című daljátéka kapcsán a mű szövegírója, Szilágyi László számol be arról, hogy a közvetítés nemcsak a darab sikerét hozta meg, de hatása a rádió egyéb műsorára is kiterjedt, mert a „szokottnál is jóval nagyobb számban érkeztek elragadtatott levelek” – elsősorban Arányinak (Rádióélet, 1939. 14. sz. 20. o.).

50 1939. szeptember 21-ei levél, MNL OL K-613 93. csomó 214.

51 „G.H.Z.” a megmaradt töredék szerint a műsorvezetőnek is küldött dicséretes levelet, amelyért Arányi az adásban mondott „szíve egész melegeivel” köszönetet (MNL OL K-615 361. csomó, 20.).

52 MNL OL K-613 93. csomó, 200.

53 Aktuális, divatról szóló, körülbelül 20 perces felolvasásokból álló sorozat, az 1930-as évek közepétől Gecső Sándorné, a rádió szpikere vezetésével.

54 1940. január 17., MNL OL K-613 90. csomó, 9–10.

55 1940. január 31., Uott, 40. Ignác Rózsa író, színművész (1909–1979) elbeszéléseivel, csevegésekkel, erdélyi útirajzaival 1937 és 1944 között, míg Szentmihályiné Szabó Mária író (1888–1982) elbeszéléseivel, a nők életmódját, szerepköreit tárgyaló előadásokkal 1929 és 1934 között szerepelt rendszeresen a Magyar Rádióban. Például: „Pápaszemes diákasszony. Ignác Rózsa elbeszélése”, 1939. szeptember 29. Bp. II. 20:20; „Négyszemközt Ignác Rózsával a könyvtárszobában. Az írónővel beszélget Gecső Sándorné”, 1944. február 6. 21:30; „Nőírók a legújabb magyar irodalomban. Szentmihályiné Szabó Mária előadása”, 1932. augusztus 12. 18:30; „A nő a családban. Szentmihályiné Szabó Mária előadása”, 1934. augusztus 3. 17:00

56 Polgár Tibor (1907–1993): zeneszerző, kezdetektől a rádió „zenei mindenese”, zongorakísérőként, karmesterként, zeneszerzőként, hangjáték-komponistaként egyaránt működött. „Ha Bartók zongorázott a stúdióban – mert abban a korban, 1940-ig viszonylag gyakran került erre sor – Polgár Tibor nem röstellte, hogy kottalapozóként teljesítsen mellette szolgálatot” (Bónis 2016).

szereplését ma is visszakövetelik a külföldi magyarok –, valamint Huszka személyére hivatkozva elhárította Kocsondy követelését. A március 6-ai ülésen újra előkerült a téma, s Kocsondy véleménye valamelyest enyhülni látszott: az előző hét műsorait értékelve annyit említett meg vele kapcsolatban, hogy „Arányi jó, de [személye] nem kívánatos”.⁵⁷ Feltehetően ez lehetett a valódi ok arra, hogy az „Asszonyok tanácsadója” 1942-től lekerült a műsorról.⁵⁸

3. Összegzés

Arányi nőknek szóló műsorának célkitűzésével, a hallgatói igényekhez igazodó gyakorlati megvalósításával (tanácsadás, tájékoztatás, információ- vagy segítségnyújtás) egyesületi háttér nélküli, mégis női egyesületi feladatokat ellátó, szociális és társadalmi munkát végző tanácsadóként működött (vö. Sárai Szabó 2014). A műsor jellegéből adódhatott, hogy még a személye körüli viták során sem merült fel, hogy helyette férfi vezesse a népszerű előadásokat. A felolvasásokat a feminizmus, vagyis az „üres, nagy szavakkal odavetett modern eszmék” tagadása és a markánsan konzervatív nézetek erőteljes hangsúlyozása, ugyanakkor a XX. század dolgos, mindig munkás életet élő nőideáljának eszményképként való értelmezése jellemezte, így illeszkedett a korszak nőpolitikájába (vö. Sipos 2009; Sárai Szabó 2014: 92). Saját nemi csoportjának kereteit megtartva a változó világ nőket érintő kérdéseire való reflektáláskor a női szerepkörök tárgyalását a házasodásra és a családi életben belüli kötelességekre, aktív (férfi) és passzív (női) ellentétpáron alapuló viselkedésminták kifejtésére korlátozta, érintőlegesen vetve csak fel például a nők pályaválasztásának kérdését. Noha maga Arányi is a dolgozó nők csoportjába tartozott, a női munkavállalást mégis a szükség indukálta önfeláldozásként definiálta, olyannyira, hogy a korszakra jellemző konzervatív női közösségi szerepvállalásra, az egyesületi segítő munkára való buzdítás – a fennmaradt műsoranyagok alapján – nem is hangzott el műsorában.

A sorozat sikere, a hagyományos társadalmi szerepminták kizárólagosságának meggyőződéses hangoztatása ellenére – ami összhangban állhatott a rádió vezetőségén kívül a műsorellenőrző üléseken állandóan részt vevő kormánytagok elvárásaival is – az „Asszonyok tanácsadójának” további működésétől a fennmaradt iratanyagok alapján a kormányzó hatalom vont meg engedélyét, aminek oka a műsorvezető származása, illetve az elhangzott hirdetések, felhívások feltehetően gyanús volta lehetett. A háttérfolyamatok pontos megismerése azonban még előttünk áll.

57 1940. március 6., MNL OL K-613 90. csomó, 60.

58 Kozma tiltakozásában elhangzott még egy fél mondat, miszerint „Arányi már nem zsidó”. (MNL OL K-613 90. csomó, 40.) Az író az 1930-as és az 1940-es éveket, Budapest ostromát is részletező életrajzi regényben nem említi a Huszkaival kötött házassága által őt érintő mentességet. A lakásukban történt házkutatást az akkor már bujkáló két katonaszökevény vejének kérésével magyarázza, s pusztán egy helyen tér ki arra, hogy 1944. március 19-én sorban állt a Bimbó utcai rendőrségen valamilyen okmányért (feltehetően anyja és nővérei ügyében). A háború után Szilágyi László ügyének tisztázása során kelt Nyilatkozata arra enged következtetni, hogy zsidó származása miatt akarták a kormány megbízottjai a rádióból eltávolítani (vö. Hegedűs 2002: 33, Arányi 1977: 286–296, Szécsényi, 2015). Emellett a Huszka-ról szóló kötetben egy másik, szintén kifejtetlenül maradt utalás szerint Arányinak „még életet is sikerült mentenie” műsorával: „egy vidéki közéleti vezetőnk lányát a hitleri Bécsből irányította üzenetével haza, s ha kellett, itthon volt a rászorulók, az üldözöttek segítségére” (Arányi 1977: 13). Elképzelhető lehet így az is, hogy a felolvasott – de sajnos nem fennmaradt – üzenetek között akadtak olyanok, amelyeknek továbbítását a kormány vezetői nem nézték jó szemmel, s megoldásként a műsor megszüntetését rendelték el.

Irodalom

- Antalóczy Tímea (2001): A szappanoperák genezise és analízise, *Médiakutató*, II. évf. 2. sz. 51–64. o.
- Arányi Mária (1937): *A boldogság iskolája*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa.
- T. Arányi Mária (é. n.): *Aki nem tud bánni a férfiakkal*. Budapest: Palladis Rt.
- Arányi Mária (1990): *A kis háziasszony*. Budapest: Népszava.
- Arányi Mária szócikke. In: Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon*, <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC00003/00424.htm>.
- Bónis Ferenc (2016): Két magyar muzsikusként a XX. századból: Polgár Tibor és Ránki György, *Hitel*, 12. sz. 104–109. o.
- Borgos Anna (2013): *Nemek között. Nőtörténet, szexualitástörténet*. Budapest: Noran Libro.
- Briggs, Asa & Burke, Peter (2004): *A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az internetig*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Clementis Ervin, szerk. (1935): *Rádió Évkönyv 1935*. Budapest: Atheneum Kiadó.
- Gergely András (1975): A Magyar Rádió megalakulása és első éve. In: Frank Tibor (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből, 1925–1945*, 11–49. o. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Glatz Ferenc (1975): Kultúrpolitika, hivatalos ideológia és Rádió (1927–1937). In: Frank Tibor (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből, 1925–1945*, 49–103. o. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Hegedűs Géza (2002): Hegedűs Géza In: Salamon István (szerk.): *Az étheren át. Írók a Magyar Rádió műhelyében*, 28–44. o. Budapest: Magyar Rádió Rt.
- Huszka Jenőné Arányi Mária (1977): *Szellő szárnyán, Huszka Jenő életének regénye*. Budapest: Zenemű Kiadó.
- Kovács M. Mária (1994): A magyar feminizmus korszakfordulója. *Café Babel*, 1–2. sz. 179–183. o.
- Móricz Zsigmond (1935): A rádió új lelket termel. In: K. Halász Gyula (szerk.): *A 10 éves Magyar Rádió 1925–1935*, 82. o. Budapest: Magyar Telefon Hírmondó és Rádió Rt.
- N. n. (1930): *A magyar rádió öt esztendeje 1925–1930*. Budapest: Rádióélet.
- Ormos Mária (2000): *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós, Pokoljárás a médiában és a politikában*. Budapest: PolgArt.
- Ottlik Géza (2002): Ottlik Géza. In: Salamon István (szerk.): *Az étheren át. Írók a Magyar Rádió műhelyében*, 89–102. o. Budapest: Magyar Rádió Rt.
- Papp Barbara & Sipos Balázs (2017): *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Pető Andrea & Szapor Judit (2004): A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása a magyar választójogi gondolkodásra 1848–1990. Az „állam érdekében adományozott jog” feminista megközelítésben. In: Sajó András (szerk.): *Befogadás és eredetiség a jogban és a jogtudományban. Adalékok a magyarországi jog természetrajzához*, 136–175. o. Budapest: Áron.
- Sárai Szabó Katalin (2014): Normakövető női emancipáció. A konzervatív nőmozgalom Magyarországon a 19. század végén, 20. század elején. *Replika*, 1–2. sz. 85–106. o.
- Sipos Balázs (2009): A nőkérdés a Horthy-korszakban, *RUBICONline*, 4. sz., http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_nokerdes_a_horthy_korszakban/.
- Sugár Gusztáv (1993): *Megszólal a rádió. A kezdetektől 1945-ig*. Budapest: Ajtósi Dürer Kiadó.
- Szabó Miklós (1975): A magyarországi műsorszóró rádiózás története, 1925–1945. In: Frank Tibor (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből, 1925–1945*. 289–339. o. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Szapor Judit (2007): A magánszférából a politikai közéletbe: a női politizálás története a kezdetektől 1945-ig. In: Palasik Mária (szerk.): *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*, 129–144. o. Budapest: Napvilág.
- Szécsényi András (2015): Aki ember tudott maradni, *ArchívNet*, 15. évf. 1. sz., http://www.archivnet.hu/naplo/aki_ember_tudott_maradni.html?oldal=3&page=3 és http://www.archivnet.hu/naplo/aki_ember_tudott_maradni.html.
- Vajdovich Györgyi (2016): Szende titkárnők, kacér milliomoslányok, Az 1931–1944 közötti magyar vígjátékok nőképe, *Metropolis*, 20. évf. 4. sz., <http://metropolis.org.hu/szende-titkarnok-kacer-milliomoslanyok>.
- Zelk Zoltán (1985): *Egyszervolt ember*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Zelk Zoltán (2005): Hogyan avatott íróvá a rádió? In: Salamon István (szerk.): *Rádió!...Rádió!... Magyar írók novellái és publicisztikai írásai*, 35–37. o. Budapest: Noran-Kiadó Kft.

Zsadányi Edit (2017): „*Bazsali, rezedá meg kisasszonycipő*”. *Kulturális másság feminista kritikai értelmezésben*. Budapest: Balassi Kiadó.

Források

MRU: Magyar Rádió Ujság vonatkozó számai, 1925–1929.

Népszava vonatkozó számai, 1928–1941.

Rádióélet vonatkozó számai, 1929–1944.

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Magyar Rádióra vonatkozó ügyviteli iratai:

MNL OL K-613 90. csomó, Miniszterközi ellenőrző bizottsági ülések jegyzőkönyvei

MNL OL K-613 93. csomó, Arányi Mária levelei

MNL OL K-615 96. csomó, Cs. Szabó László levelezése

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban az Asszonyok tanácsadójának fellelhető műsoranyaga:

MNL OL K-615 361. csomó, *Asszonyok tanácsadója*

Végrehajtó Bizottsági ülések jegyzőkönyvei: Magyar Rádió Archívum Osztálya

Újságcikkek, hirdetések, fényképek

Arányi Mária (1937): Tíz év, *Rádióélet*, IX. évf. 6. sz. 7. o.

Kilián Zoltán (1930): A rádió a társadalmi munka szolgálatában, *Rádióélet*, II. évf. 22. sz. 13. o.

N. n. (1937): Keressen-e pénzt a feleség? *Rádióélet*, IX. évf. 38. sz. 8–9. o.

N. n. (1932): Mit tennék, ha rádióigazgató lennének? *Rádióélet*, IV. évf. 15. sz. 454. o.

MRU (1926): Műsorpolitika, *Magyar Rádió Ujság*, III. évf. 44. sz. 13–14. o.

MRU (1927): A nők és a rádió, *Magyar Rádió Ujság*, IV. évf. 40. sz. 5–6. o.

MRU (1925): A rádióhírmondó megnyitása, *Magyar Rádió Ujság*, II. évf. 47. sz. 1–5. o.

N. n. (1930): A Stúdió múlt éve számokban, *Rádióélet*, II. évf. 4. sz. 5–6. o.

Szilágyi László (1939): Erzsébet királyné és a rádió, *Rádióélet*, XI. évf. 14. sz. 20.

fénykép: Arányi Mária (1931): *Rádióélet*, III. évf. 5. sz. 217.

reklám: A boldogság iskolája (1937): *Rádióélet*, IX. évf. 51. sz. 58. o.

szerkesztői üzenet: Arányi Mária (1930): *Rádióélet*, II. évf. 12. sz. 39. o.

Abstract in English

The Golden Age of Hungarian Radio: Mária Arányi and the “Women’s Advisory”

This paper studies “Women’s Advisory,” a weekly magazine on Hungarian Radio broadcast between 1925 and 1945, addressing women, and hosted by Mária Arányi. It assesses the nature, structure and reception of this series on the basis of the texts and documents that are still available, and attempts to answer the question of how the anchor’s notion of womanhood relates to changes in gender and social roles during the post-war years. Does the broadcast reflect upon the emergence and spread of ‘modern ideas,’ including new female roles? Is it compatible with women’s duties and behaviour patterns that were considered traditional and acceptable during the Horthy era?

Keywords: Mária Arányi, “Women’s Advisory,” School of Happiness, association work, Horthy era, Hungarian Radio, “What’s the Message of Radio,” women’s magazine, women’s roles, concept of womanhood, women’s history, Radio Life, history of the radio, series

Boros Ulrika (1981) az ELTE Bölcsészettudományi Karának magyar nyelv és irodalom szakán, média és kommunikáció szakán, valamint Pedagógiai és Pszichológiai Karának tanári szakán végzett. 2008 és 2012 között a Magyar Rádióban dolgozott, így nyílt alkalma az Archívum Osztály akkor gazdag anyagát megismerni. Jelenleg a Hajléktalanokért Közalapítvány RSZTOP projektjének (Rászoruló Személyeket Támogató Operatív Program – európai uniós projekt) a munkatársa.

Wirágh András

Hálózatos magyar irodalom a századfordulón

Barangolás a vidéki szövegek közléseinek labirintusában¹

Leopold Gyula 1896-ban *Általános Tudósító*, 1902-ben *Munkatárs* címen indította el kereskedelmi forgalomba nem kerülő, csak vidéki lapszerkesztőségek által járatható könyvműves hírszolgáltatóit, amelyek rendhagyó módon szépirodalmi szövegeket is tartalmaztak. A nagysikerű üzleti fogásnak (illetve a vidéki „szövegínségnek”) köszönhetően egyes szerzők elbeszélései több korabeli vidéki lapban is megjelentek – igaz, a szerzők és a szerkesztők szabadon alakíthattak a könyvművesből átvett szövegeken. Leopold „elosztóhálózatai” a XX. század első évtizedének végére közel kétszáz vidéki lap szépirodalmi tartalmáért felelhettek, noha az üzleti szempont (a reklámok terjesztése) idővel felülírta az esztétikai szempontot (az igényes szövegek közlésének feladatát) – a később indult könyvműves lap által terjesztett szépirodalom jóval kisebb körben került be a korszak hírlapjaiba, mint az *Általános Tudósító* által elosztott írások. E tanulmány tömegesen elosztott elbeszélések megjelenési mintázatai segítségével enged betekintést az egyes vidéki lapok és települések, illetve a Leopold szövegügynökségei között fennálló kapcsolat és az elosztás sajátosságainak mibenlétébe.

Kulcsszavak: századforduló, utánközlés, szövegelosztó-hálózat, szövegügynökség, Leopold Gyula, Cholnoky László, Szomaházy István, instabil szöveg, automatikus elosztás, vidéki sajtó

Irodalom és sajtó a századfordulón

A századfordulós magyar irodalom nagyelbeszélése szoros átfedést mutat a korszak sajtótörténetével, noha ez az összefonódás a tárcarovat megjelenése okán tulajdonképpen már az 1848–49-es szabadságharc előtti időszakra visszavezethető. Bár a nyugati mintát követő folytatásos tárcaközlés kezdetben sikertelennek bizonyult, a *Pesti Napló* az 1850-es évek végére állandósította a szövegközlés újfajta gyakorlatát: 1850 és 1859 között már mintegy 70 tárcaregény jelent meg a napilap hasábjain (Hansági 2014: 385–390). A tárca mindennapos lett az ország területén megjelenő időszakos kiadványokban (különösen a vegyes tartalmú és politikai napi- és hetilapokban), ami a lap-hálózat robbanásszerű terjeszkedéséből adódóan egyre több szerző megélhetését is biztosította. 1866-ban 15, 1876-ban 62, 1886-ban 113, 1894-ben pedig 142 vidéki településen jelent meg legalább egy időszakos kiadvány, de 1906-ban *csak a fentebb felsorolt lap-típusok* 249 vidéki települést láttak el rendszeresen információval és szépirodalommal.

Miközben az ország lakossága 1870 és 1910 között a másfélszeresére (5 millióról 7 és fél millióra), a fővárosé pedig több mint három és félszeresére nőtt (300 000-ról 1 100 000-re). Az időszakos kiadványok száma országosan évről évre emelkedett, sőt 1873-tól az első világháborúig minden egyes évben tíz magyar nyelvű lapból legalább négy vidéken jelent meg. A Budapestre tartó migráció a vidéki lapszerkesztőségek munkatársainak pótlását tette szükségessé, a magyar sajtó erőteljes centralizációja mégsem járt együtt a periféria látványos lemaradásával (vagy „tájékozatlanságával”). Ebben nagy szerepet játszottak az 1880-ban alapított Magyar Távirati Irodához

¹ A tanulmány a PD 128674 számú NKFIH-pályázat támogatásával készült.

hasznos könyvanyagok, amelyek segítségével a főváros és a vidéki régiók közötti gyors információáramlás egészen 1914-ig, visszafogottabb formában pedig az első világháború alatt is biztosítva volt (Lakatos 2004). Noha a postai szolgáltatások fejlődésével a nagy budapesti napilapok az ország minden szegletébe eljuthattak, sőt a vármegyeközpontokban és az egyéb nagyvárosokban egyes években tíz-húsz lap is megjelent, a kistérségi sajtótermékek joggal tarthattak arról, hogy egy-egy lapszámot csak nagy nehézségek árán tudnak majd megtölteni tartalommal. Míg a nagy példányszámú fővárosi és vidéki lapok megjelenésére komoly fedezetet biztosítottak a hirdető és az előfizető, a járási szintű hírlapok nem számolhattak kitartóan ezekkel a bevételi forrásokkal. Ezek a lapok váltak a szövegelosztás elsődleges hasznélvezőivé.

Tanulmányomban két könyvanyagot, az Általános Tudósító és a Munkatárs szövegügynökségi szerepkörét vizsgálom részletesen.² A bemutatott adatsorok alapjául a Vasárnapi Újságban és a Magyar Könyvszemlében 1861-től 1914-ig közzétett éves hírlaplistákból (Bezeczky 2015: 84–88), illetve Kemény György bibliográfiájából (1942) leszárt adatok szolgáltak.

Az Általános Tudósító és a Munkatárs működésének alapelvei és célközönsége

Míg a kiegyezéstől az első világháborút megelőző évig az időszaki kiadványok száma országos szinten 1906-ig szinte fokozatosan növekedett (és 1913-ra sem csökkent *jelentős mértékben*), addig a vidéken megjelenő sajtótermékek aránya 1913-ra a 40 évvel korábbi értéket mutatva esett vissza az országos össztermeléshez képest. Ebben a közel fél évszázados időszakban mindössze 19 évben működött legalább eggyel több sajtótermék vidéken, mint a fővárosban, miközben a vidéki lapok aránya 1883-ban volt a legmagasabb (57,1 %), és a későbbiekben az 1892-es arányt (51,8 %) is csak egy-két évben sikerült megközelíteni. Míg az 1906-os csúcshoz képest az 1913-as lapmennyiség országos szinten egynegyedes, addig vidéki szinten egyharmados esést mutatott. (Ez utóbbi eltérés magyarázata ismeretlen, talán a fővárosi lapok országos lefedettségének erősödése, valamint a postai szolgáltatások fejlődése állhat a háttérben.)

A századfordulós magyarországi időszaki sajtó összetett és egyben zavaros állapotáról könnyen képet kaphatunk, ha fellapozzuk a korábban említett kimutatásokat – igaz, ezek apró tévesztéseket is tartalmaznak. A hírlaplisták 1896-tól a Magyarországon megjelenő idegen nyelvű kiadványokat is külön tartalmazták, de ezek adatait Szinnyeiék³ hol beszámították a részben vagy teljesen magyar nyelvű lapok összlétszámába, hol nem. A tényleges (legalábbis pontosabbnak tűnő) statisztika szerint 1897-ben, 1906-ban és 1912-ben jóval kevesebb, 1898-ban, 1899-ben 1908-ban, 1910-ben és 1913-ban valamivel több magyar nyelvű időszaki kiadvány jelent meg az országban a feltüntetetté. Igaz, ez az eddig ismert tendenciákat számottevően nem borítja fel: 1867 és 1896 között az időszaki kiadványok száma folyamatosan emelkedett, a lapok száma a kezdeti évhez képest megtízszereződött. A milleniumi ünnepek évétől az első világháború kezdetéig az emelkedés üteme felgyorsult, ráadásul 1897–98-ban és 1905–6-ban sokkal több új lap alakult, mint amennyi megszűnt. Az utóbbi mozzanat (hozzáértve az 1907-es év egyedülálló adatát: ebben az évben 223 lappal csökkent az éves laptermés) feltehetően a belpolitikai eseményekkel, az országgyűlési választásokkal kapcsolatos kampánnyal, majd a 30 éve kormányzó Szabadelvű Párt választási vereségével és az ezt követő kormányválsággal magyarázható. A milleniumi megemlékezések pedig vélhetően az emelkedéshez járulhattak hozzá komolyan, de 1896-ban indult el Leopold Gyula Általános Tudósító című könyvanyag hírlaptudósítója is.

Az Általános Tudósító a hirdető azon óhaját aknázza ki, hogy termékeik híre a lehető legtöbb helyre, a lehető legtöbb potenciális vásárlóhoz eljusson. Leopold egyszerre kedvezett a cégek képviselőinek, a lapszerkesztő-

2 A három mintavételi időpontból kettő (1896, 1902–1903) a két könyvanyag elindulásával, egy (1907) pedig a könyvanyagok hálózatába bizonyítottan belépő szerző első itt megjelent szövegeivel magyarázható. A vizsgálatba felvett települések és lapok kiválasztását pedig egyrészt a szerző, Cholnoky László megjelent szövegei, másrészt a két könyvanyag összeérő elosztóhálózatai indokolták.

3 A Vasárnapi Újságban Szinnyei József 1861-től 1894-ig állította össze az országban megjelenő hírlapok és folyóiratok listáját. Az összeállítás 1895-től átkerült a Magyar Könyvszemle hasábjaira. 1896-tól az idegen nyelvű hazai hírlapirodalom listáit is közzétették (Kereszty István), 1899-től pedig külön a folyóiratokat is (Kováts László, 1902-től Horváth Ignác). 1906-ban és 1907-ben Zászló János állította össze a hazai hírlapok listáját. 1908-tól 1911-ig rövidebb, csak a változásokat regisztráló listák jelentek meg, ezeket Kereszty és Horváth állították össze, majd 1912-től 1914-ig Kereszty és dr. Fitos Vilmos.

ségeknek és az olvasóknak is. Kőnyomatos lapjaiba a reklámok mellé szépirodalmat és publicisztikákat tördelt, profilja így alapvetően eltért például az 1907-ban alapított Vasárnapétól, amely klasszikus értelemben vett hírszolgáltatóként működött egészen 1919-ig. Az előfizetési díjat nagyrészt fedezték az adott hirdetések közzététele fejében kapott juttatások, ráadásul az Általános Tudósító lapszámaiban ingyenesen átvehető, neves fővárosi szerzők tollából származó vezércikkek, publicisztikai írások, tárcarovatba tördelhető szépirodalmi szövegek is napvilágot láttak. Egy településen egy évben csak egy lap fizethetett elő Leopold lapjára, így 1902-ben elindult a hasonló elveken működő Munkatárs is. Az Általános Tudósító elindításának tizedik évfordulójára megjelenő illusztris albumban közölt adat szerint 1906-ban 160–170 vidéki lap vette igénybe a két kőnyomatos szolgáltatásait (UK [1907] in Buzinkay & Kókay 2005: 157, Wirágh 2017).

Leopold Gyula kőnyomatosai, azaz szövegelosztó-hálózatai új megvilágításba helyezhetik a századforduló irodalomtörténetének és sajtótörténetének összefüggéseit. Gazdag példatárat szolgáltathatnak a szedői-szerkesztői önkénynek kiszolgáltató instabil szövegfogalomra: az elosztott „alapszöveg” módosítható volt, a szerzői nevet gyakran elhagyták vagy helytelenül írták le, változtattak a címen, a szöveget az adott lap tárcarovatának terjedelmi korlátjai miatt megvághatták, sőt bővíthették stb. Emellett általuk közelebb kerülhetünk a korabeli olvasáskultúra rekonstruálásához is, nem mellesleg pedig megismerhetjük a kőnyomatosokban való permanens részvétel nyújtotta karrierépítési körülményeket, köztük az automatizált utánközlés – kőnyomatosok által szavatolt – működését is. E tanulmány – a felsorolt témák némelyikének érintésével – ezekhez a vizsgálatokhoz kíván alapul szolgálni.

A kőnyomatosokból kiollózható szépirodalmi szöveg megjelentetése fakultatív lehetőségként állt rendelkezésre. Az elosztott szöveg megléte a kőnyomatosra való előfizetés tényét bizonyítja, de e szövegek hiányából nem feltétlenül következik az, hogy az adott periodikának ne lett volna köze Leopold „hírlapjaihoz”. Amennyiben a kistérségi lap szerkesztője helyi érdekeket szem előtt tartva tudta beszerezni a tárcarovatba illő szöveget, nem volt szüksége a Leopold által felkínált tárcára. Két esetben azonban ezek mégis jó szolgálatot tehetek: amikor váratlanul nem állt rendelkezésre szöveg, vagy amikor országos hírű szerzőtől kaptak szöveget. A lapszerkesztő tehát szabadon mérlegelhetett, de akárhogyan is döntött, maga is a tárcaszöveg kettős természetéből fakadó törvényszerűségek mentén határozott.

Míg egy könyvnek nincsenek merev, előre meghatározott határai, terjedelmét a kézirat vagy gépirat mérete szabja meg, az időszaki sajtótermékek esetében a betördeléshez rendelkezésre álló információt a terjedelmi keretekhez kell szabni. A szerkesztői munka ideális esetben válogatás már beérkezett írások között, míg nem ideális helyzetben nehézkes adat- és információhalászat, amelyben a főszerkesztő interperszonális kapcsolatrendszerére is szükség volt. A tárcaszöveg esztétikai kvalitása és terjedelme így egyszerre szolgál fontos kritériumként. A vidéki lapok egy része szívesen közölt helyi szerzőktől származó írást: verset, novellát, tudományos eszme-futtatást, helytörténeti írást, irodalmi felolvasást, úti beszámolót, jelentős eseményről szóló tudósítást. Volt, hogy a vonal alatti rész a főszerkesztő írói ambícióit szolgálta. Számos lap automatikusan betördelte a kőnyomatosból érkező szöveget, több szerkesztő jól láthatóan „szövegínség” esetén nyúlt az Általános Tudósítóhoz vagy a Munkatárshoz, egyesek pedig minden esetben helyet szorítottak a híres szerzőtől származó szövegnek.

Milyen lapok lehettek Leopold üzleti vállalkozásának fő célpontjai? A hírlaplistákban megadott laptípusok közül vélhetően a politikai napi- és hetilapok, illetve a (többnyire vegyes tartalmú) vidéki, hetente, hetente kétszer, illetve kéthetente megjelenő lapok. Az Ország-Világhoz, a Vasárnapi Újsághoz vagy a Tolnai Világlapjához hasonló vegyes tartalmú képes lapból nagyon kevés volt vidéken, az egyházi-iskolai lapok feltehetően nem szorultak rá a hirdetésekre, ráadásul ezek csínján bántak a „világi” szépirodalommal is; a szépirodalmi lapok, amelyek száma vidéken csak a XX. század első éveiben emelkedett öt fölé, Leopold hirdetése nélkül is fenn tudták tartani (szűkös) olvasótáborukat, hasonlóan a humorisztikus lapokhoz, illetve az eleve hirdetésekkel élő hirdetési lapokhoz. A havi megjelenésű folyóiratok és a szaklapok pedig a viszonylag szűk olvasóközönség miatt nem tartoztak a kőnyomatosok fő célpontjai közé – igaz, szépirodalom ezekben is rendszeresen napvilágot látott. Ezekkel szemben a teljesen vagy részlegesen politikai profilú lapok nyitottak lehetnek a nagy cégek hirdetéseinek átvételére, de valószínűleg a fővárosból érkező vezércikkeket, publicisztikákat és tárcanovellákat is hozzá tudták igazítani a regionális hír- és információcsokorhoz. Ezek a laptípusok fél évszázadon át a vidéken megjelenő lapok felét tették ki.

A tulajdonképpeni vizsgálatok előtt érdemes kitérni röviden az ország 1896-tól 1918-ig terjedő időszakának periodikák általi lefedettségére is. A monarchiabeli Magyarország utolsó (1910-es) népszámlálási adatai alapján az ország közigazgatási rendszere 63 vármegyéből (és Fiuméből), 439 járásból és mintegy 12 500 településből állt (ez utóbbiakból 112 rendezett tanácsú, 25 tulajdonjogú város volt). A jelzett időszakban legalább egy évig egy magyar nyelvű lap jelent meg a fővárosban és Fiumében, az összes tulajdonjogú városban, vármegyében és vármegyeszékhelyen, 100 rendezett tanácsú városban, a járásszékhelyek több mint felében, valamint 30 vármegye 72 egyéb, kisebb lélekszámú településén. Bár a vármegyék erősen különböztek a településhálózat és a népességi arány tekintetében, a millenniumtól az első világháború végéig az országot és ezen belül ennek egyes régióit egy rendkívül sűrű és szoros laphálózat látta el információval. A továbbiakban amellet érvelek, hogy ez a laphálózat markánsan támaszkodott Leopold Gyula könyvatos elosztóira.

Első mintavétel: 1896 – az Általános Tudósító megindulása

Leopold első könyvatosáról rendkívül kevés információval rendelkezünk. Buzinkay Géza 1993-as sajtótörténetében olvasható róla az első rövid, de lényegre törő híradás, amelynek forrása az 1907-es díszalbum lehetett. Lakatos Éva eredetileg 2000-ben publikálta fontos tanulmányát a könyvatosokról, de ebben nem ejtett külön szót Leopoldról. A könyvatos egy példánya hozzáférhető az Országos Széchényi Könyvtárban, egy másik példánya viszont eltűnt.⁴ Lehet, hogy Voit Krisztina még hozzáfért ehhez a példányhoz, hiszen a könyvatos elindulását 1896. október 24-ére teszi (Voit 2000: 28). Az ismert és viszonylag nagy anyagot tartalmazó internetes adatbázisokból (Arcanum, Hungaricana) az látszik, hogy egy-két vidéki lap az 1898–99-es évektől kezdve tüntette fel a könyvatosot a fejlécben, miközben a fővárosi címjegyzékben is 1899-től szerepel a lap. Feltételezhető, hogy a kezdeti éveket követően a szoros értelemben vett századfordulóra indult be Leopold üzlete. De mit mondanak erről a vidéki lapokban tömegesen terített szövegek?

Szükséges megjegyezni, hogy szövegelosztás 1896 előtt is létezett, az Általános Tudósító pedig csak egy lehetséges útvonalát rajzolhatja ki a szövegáramlásnak. Az első világháború végéig a sorozatos utánközlések gyakorlata bevett szokás volt, a korabeli periodikákból több helyről is előkereshető szövegek mögött szerzői vagy szerkesztői „gyakorlatok” is állhattak (Bengi 2018). Erre az időszakra a lehető legpragmatikusabb érvennyel jellemző az elméleti irányból a XX. század folyamán jócskán megerősített maxima: publikálása után a szöveg végérvényesen elválik szerzőjétől.

Tizenhárom olyan településről tudunk, amelyben 1896-tól 1913-ig csak egyetlen lap⁵ jelent meg – ezek lesznek első mintavételünk periodikái. A Bács-Topolyai Hírlap, a Curgó és Vidéke, a Felső-Zemplén, a Galánta és Vidéke, a Hajdúböszörmény és Vidéke, a Kisbér és Vidéke, a Liptó, a Mór és Vidéke, a Muraköz, a Muraszombat és Vidéke, a Somlyóvidéki Hírlap, a Szentgotthárd és a Tokaj-Hegyalja összesen körülbelül 700 lapszámából mintegy 950 szöveg megjelenési dátumát másoltam ki az adatbázisba. Az 1896-tól 1901-ig terjedő, vagyis a Munkatárs megjelenése előtti időszakra rászűrve a szövegtörzset radikálisan szűkíthetem az elosztott szövegeket illetően. Ennek nyomán derülhetett ki, hogy a Galánta és Vidéke 1898-tól vett át írásokat, a Hajdúböszörmény és Vidéke és Leopold kapcsolata 1905 előtt pedig legfeljebb a hirdetések átvételére terjedt ki.⁶

Összesen 125 olyan szöveg ismert, amelyet a 11 lapból a *jelzett időszakban* legalább kettőben (ezeket nevezem elosztott szövegeknek), és 40 olyan szöveg, amely ez idő alatt legalább négy lapban jelent meg (ezeket nevezem tömegesen elosztott szövegeknek). Évenkénti lebontásban így festenek az adatok (lásd az 1. táblázatot).

4 Az 1896-os példány Központi Tudósító címen szerepel a katalógusban, de szerkesztőként Leopold Gyula szerepel az annotációban. 1897-ben megszűnt egy hasonló nevű – többnyire botrányairól híres-hírhedt – lap, amelyet Török István szerkesztett. Az egyetlen hozzáférhető példány 1907. május 13-án lett kiküldve a vidéki megrendelőknek. A lapszám tartalmazta Cholnoky László „Írisz-virág” című novelláját, amely elosztó-hálózatokra vonatkozó kutatásom egyetlen biztos alapját szolgáltatja.

5 A továbbiakban az egyes településeken megjelenő hírlapokon végig a vidéki politikai vagy vegyes tartalmú napi- és hetilapokat értem.

6 A Felső-Zemplén 1899–1901-es, a Liptó 1900–1-es lapszámai hiányoznak.

1. táblázat

Elosztott és tömegesen elosztott szépirodalmi szövegek 11 magyar vidéki lapban 1896 és 1901 között

	Elosztott szövegek	Tömeges elosztás	Összesen
1896	18	5	23
1897	8	6	14
1898	12	2	14
1899	14	7	21
1900	13	14	27
1901	20	6	26
Összesen	85	40	125

A Leopold-hálózathoz akkor kerülhetünk közelebb, ha az elosztások közül az egy, legfeljebb két héten belüli összehangolt elosztásokat vesszük szemügyre. Ezek 1899-től kezdve váltak szinte általánossá, és 1896-ban még meglehetősen divergens képet mutatnak a szövegmegjelenések. Feltehető, hogy ez év augusztusától már létezhetett az Általános Tudósító, hiszen az év utolsó öt hónapjából három tömegesen elosztott szöveget ismerünk, ráadásul a legutolsó ilyen, Verner László „Átmenetek” című novellája 1905 folyamán a Somlyóvidéki Hírlapban és a Tokaj-Hegyaljában is megjelent.

Az első mintavétel két, a további kutatásokra nézve fontos eredménnyel járt:

1. Az Általános Tudósítóra előfizető lapok – amennyiben nem „élesítették” azokat – archiválhatták a könyvtárosban érkező szövegeket, és mivel a szépirodalmi szövegek (a hirdetésekkel és a vezércikkkel szemben) nem vesztek aktualitásukból, szabadon, az eredeti megjelenési időtől függetlenül közölhetők (ezzel magyarázhatók a sokszor több hónapos eltérések egyazon szöveg különböző lapokban való megjelenései között).
2. A 11 lapban 1896 és 1901 között megjelent szövegek minimum egytizede nem tekinthető egyedi, csak az adott lapban megjelent szövegnek, de ne felejtsük el, hogy ez az arány egy önkényesen kiválasztott, az egész hírlaphálózathoz mérten kis korpusz vizsgálatának megközelítőleges végeredménye.

Második mintavétel: 1902–1903 – a Munkatárs megindulása

A szakirodalom 1902-re teszi Leopold második könyvtárosának megjelenését, de az adatbázisok nyomán csupán annyi erősíthető meg, hogy a lap 1904-ben már létezett (ekkor szerepel először a *Budapesti cím- és lakásjegyzék*ben is, valamint Leopold több budapesti napilapba eljuttatott újévi üzenetében is ebben az évben olvasható először a lap címe). Míg az Általános Tudósító túlélte az első világháborút, a Munkatárs vélhetően nem (az utolsó említést 1917-ből ismerjük). Voít 1902. május 3-ára teszi az indulását (Voít 2000: 434), de nem ismerünk olyan forrást, amely ezt a dátumot megerősíthetné: a Munkatárs egy példánya sem található meg közgyűjteményeinkben.

A mintavétel alapját ezúttal azoknak a településeknek a lapjai jelentik, ahol 1902-ben két hírlap jelent meg, és megjelenésük legalább az első világháborúig kitartott. Cegléd, Nagykároly, Pápa, Rozsnyó és Szekszárd mellett Déva azért lehet érdekes példa, mert ez az egyetlen olyan település, ahol az 1902-ben megjelenő két lap közül az újabb ebben az évben alakult, és legalább egy évtizeden át megjelent.⁷

Pápán 1902-ben az 1874-ben alapított Pápai Lapok, illetve az 1891-ben indult Pápai Közlöny jelent meg. Az előbbi lap több, tömegesen elosztott szöveget is tartalmazott, míg a Pápai Közlönyben hasonlóak nem fedezhetők fel (külön érdekesség, hogy ez a lap rendszeresen elhagyta a szerzői nevet a tárcanovellák mögül). A mutatószámokkal

⁷ Két hírlap létezett 1902-ben Gyulafehérváron és Hatvanban is, de az előző településen megjelenő Közművelődés erőteljesen irodalmi profilú heti közlöny volt, míg a hatvani lapok rendkívül hiányosan férhetők hozzá az Országos Széchényi Könyvtárban – a négy lap átnézésétől ezért eltekintettem.

már 1903-ban, de ténylegesen a következő évben elinduló Pápai Hírlap lett a második könyvmegosztó. Így a két pápai lap szövegeinek nyomom követésével tulajdonképpen a két könyvmegosztóban közölt szövegek külön sorai is naplózhatók. Palásthy Marcell „Egy hadnagy meg egy piktor”, illetve Nemeskéri Kiss József „Eltévedt szív” című darabjai például a régebbi pápai lapban, Zöldi Márton „Csotos Péter” és Kövér Ilma „Örök talány” című írásai az újabban jelentek meg, miközben mind a négy elbeszélés megjelent a Muraszombat és Vidékében, Muraszombat egyetlen hírlapjában. Ez azt bizonyíthatja, hogy egy lap (speciális esetben, azaz ha egyedüli hírelőadója volt az adott településnek) akár mindkét könyvmegosztóra előfizethetett: így egy héten két, egy hónapban nyolc tárcanovellát zsebelhetett be, és mivel a Muraszombat és Vidéke vasárnaponként jelent meg, bőven mérlegelhetett, hogy melyiket közölje.

Cegléd legkorábbi hírlapja az 1883-ban alapított Cegléd volt, a helyi konkurencia 1891-ben indult el Cegléd és Vidéke (1899-től Ceglédi Újság) címen – újabb lapok először 1905-ben indultak a településen. Elosztott vagy tömegesen elosztott szöveget egyik lapban sem találtam 1902 és 1904 között.

Nagykárolyban 1905-ig (két, egyaránt egy-egy évben megjelenő rövid életű lapot leszámítva) az 1875-ben alapított Szatmármegyei Közlöny és az 1884-ben induló Nagykaroly és Vidéke jelent meg heti rendszerességgel. A régebbi lapból több, tömegesen elosztott szöveg is visszakereshető, ráadásul ezek legtöbbször a Pápai Lapokban is megjelent. A Nagykaroly és Vidéke 1902–3-ban, illetve az új lap, a Szatmármegye első évében, 1905-ben egy szöveget sem vett át.

Rozsnyón az olvasók 1878-tól csak a Rozsnyói Híradóból, 1898-tól a Sajó Vidékből is tájékozódhattak a helyi eseményekről. A településen a világháború végéig csak ez a két lap működött. Feltehetően mindkét lap előfizetett Leopold elosztóra, de csak viszonylag kevés szöveget vettek át belőlük. Mindenesetre a Rozsnyói Híradó a Pápai Lapokban, a Sajó Vidék pedig a Pápai Hírlapban elosztott szöveg megjelenésekkel mutat szoros párhuzamot.

Mivel a nagy múltú, még 1881-ben indított Szekszárd Vidéke (1900-tól Szekszárd és Vidéke) 1902-ben már nem jelent meg, a Munkatárs elindulásának évében Szekszárdon is két lap létezett: a Tolnamegyei Közlöny (1873-tól) és a Tolnavármegye (1891-től). A lapokban elő-előfordultak az Általános Tudósító és a Munkatárs szerzőinek szövegei, de sem 1902-ben, sem 1903-ban nem jelentek meg bennük elosztott szövegek.

Déván 1902-ben a Déva és Vidéke (1893) és az újonnan alapított Hunyadvármegye szolgált a tömegtájékoztatás alapjául. Viszonylag sok elosztott szöveg jelent meg bennük az elkövetkezendő években, de ezek nem mutatnak hasonló keresztmetszetet a pápai lapokból hozzáférhető írásokkal.

Míg előzetesen azt feltételeztem, hogy a két lappal rendelkező településeken 1902-től az elosztásból addig kimaradó lap – azonnal élve a páratlan lehetőséggel – rögtön előfizetett a Munkatársra, és az ebben terített szépirodalmat is rendszeresen közölte, a hat minta nem támasztja alá ezt a hipotézist. Mivel az adatok számát elégtelennek vettem, a meglévő megjelenési sorokhoz hozzáillesztettem két-két esztergomi (Esztergomi Lapok, Szabadság), hajdúszoboszlói (Független Hajdúság, Szoboszló és Vidéke) és sepsiszentgyörgyi (Független Székelység, Székely Nemzet/Székely Nép) lap hasonló sorait.⁸ A mintázatok nem mutattak látványos egyezést. Olyannyira nem, hogy a korábbi példa sem bizonyulhat már megvilágító erejűnek. Míg az „Egy hadnagy meg egy piktor” (Palásthy) 1903 folyamán jelent meg az Esztergomi Lapokban, a Székely Nemzetben és a Pápai Lapokban, a „Csotos Péter” (Zöldi) egy évvel később a Pápai Hírlapban jelent meg (a másik két lap mellett). Igaz, a séma nem mutat következetlenséget, amennyiben azt feltételezzük, hogy az Esztergomi Lapok és a Székely Nemzet által járatott könyvmegosztóra 1903-ban a Pápai Lapok, 1904-ben már a Pápai Hírlap fizetett elő.

Egy további próbaként az összes ismert, 1903-ban az eddig vizsgált lapokban megjelenő (illetve tömegesen elosztott) szöveget megpróbáltam visszavezetni az eredeti elosztás időpontjához, azt vizsgálva, kibukik-e olyan írás, amely rövid időtávon belül két különböző újságban is megjelent (bizonyítva az adott héten az Általános Tudósítóból, egyúttal a Munkatársból érkező elbeszélések több helyen való megjelenését). Egy „gyanús” szövegpárt sikerült találnom: Kövér Ilma „A bolond”, illetve Nemeskéri Kiss József „Ősz és tavasz” című szövege vélhetően az 1903. november 9-ével kezdődő héten megjelenő könyvmegosztókból került el a vidéki lapszerkesztőségekhez: az előbbi szöveg Esztergomban a Szabadságban (és kevés helyen), az utóbbi viszont az Esztergomi Lapokban

⁸ A jelzett lapokban 1907-től több Cholnoky László-elbeszélés is megjelent, ebből következtettem arra, hogy az elosztóhálózatok ezek segítségével visszavezetve látványos(abb)an szétszálazhatók.

(és sok más helyen) jelent meg egy-két héten belül. Hasonló példákat minden bizonnyal csak jelentős adatgazdagítás esetén nyerhetünk ki a megjelenési sorokból.

Az egy településen megjelent lapokban publikált szövegek összehasonlítása ugyanakkor egy nem várt tanulsággal járt: bizonyos szövegek több elosztó nyomán a vártnál több helyen is megjelentek. Amennyiben feltételezzük, hogy a lapok betartották a szabályokat, azaz csak az általuk előfizetett elosztóból emelték át a szöveget, akkor lehetséges, hogy Leopold néhány alkalommal nem tudott új szöveget küldeni vidékre, hanem egy már elosztott írást tördeltetett be a könyomatos elosztó friss példányába.

Harmadik mintavétel: 1907 – Cholnoky László az elosztókban

Mivel az Általános Tudósító egyetlen hozzáférhető példányában szerepel Cholnoky László „Írisz-virág” című szövege, ugyanakkor ismeretes az ezt, valamint a két hasonló, vélhetően szintén Leopold által terített szöveget közlő lapok listája, az 1907-ben tömegesen elosztott szövegek vizsgálata vezethet közelebb a két elosztóhálózat feltérképezéséhez (lásd a 2. táblázatot). (Az „Írisz-virág”-hoz hasonlóan sem az „Éjszaka”, sem a „Hópelyhek” más lapban való közlése nem ismert.)

Összesen 52 olyan lapról tudunk, amely Cholnoky legalább egy, 1907-ben tömegesen elosztott szövegét még ebben az évben lehozta, de csak tíz lapban jelent meg mind a három elbeszélés. Mivel az „Írisz-virág” bizonyíthatóan az Általános Tudósítóból került el a vidéki lapokhoz, ez a tíz vidéki hírlap feltehetően erre az elosztóra fizetett elő. A Gyöngyös, Körmend, Szentes és Zenta hírlapjaiban publikált szövegek segítségével megpróbáltam elkülöníteni a két elosztóhálózatot (a Bács-Topolyai Hírlap és a Zaránd mindkét elosztóra előfizethetett, a szentendrei és a szilágysomlyói lapok 1907-es évfolyama nem lelhető fel közgyűjteményeinkben, míg a székesfehérvári lapok részletes vizsgálatától eltekintettem). Bizonyos anomáliákat vetített elő az, hogy – az elosztás szabályait látszólag megszegve – a nagykarolyi Iparosok Lapja és a Szatmármegyei Közlöny is átvette az Általános Tudósító Cholnoky-szövegeit. Az említett vizsgálat végül felemás eredményekkel zárult: a fenti négy település mindegyikében találtam olyan hírlapokat, amelyek szövegközlései szoros egyezést mutattak, de míg az Általános Tudósító több, Cholnokyéhoz hasonlóan tömegesen elosztott szövegét sikerült meghatározni, addig a Munkatárs jóval szerényebb hálózatában keringő elbeszélések több, az Általános Tudósítóhoz kapcsolható hírlapban tűntek fel. Mindez három okból következhetett be. Vagy több lap is áthágta az elosztás szabályait, vagy Leopold – maga is egyfajta szövegínséggel küszködve – egyazon szöveget mindkét könyomatosában közölte, vagy az adott szöveg nem Leopold hálózataiból érkezett.

Cholnokytól az „Éjszaka” 35, az „Írisz-virág” 19, a „Hópelyhek” 29 lapban jelent meg 1907 folyamán. Néhány további szövegét viszont csak egy-két vidéki lapban fedezhetjük fel. Ezeket terítette volna a Munkatárs segítségével? A következő hat településen jelentek meg azok a lapok, amelyek a ritkábban előforduló Cholnoky-szövegeket tartalmazzák: Balassagyarmat, Esztergom, Mezőkövesd, Szatmárnémeti, Zenta és Zólyom. Bizonyos különülések már a korábbi vizsgálatok ismeretében megállapíthatók, hiszen az Esztergomi Lapok és a zentai Összetartás az Általános Tudósítóval állhatott kapcsolatban (míg a Szabadság és a Zentai Függetlenség a Munkatárssal).

Szatmárnémetiben hét hírlap működött 1907-ben. A Heti Szemlében, a Magyar Földművelőben, a Szatmárban és a Szatmárnémetiben nem találtam nyomát elosztott szövegnek, viszont a Szamos főleg a Munkatárshoz, a Szatmárvármegye főleg az Általános Tudósítóhoz kapcsolódó elbeszéléseket publikálta. Zavarba ejtő módon a Szatmár és Vidéke korábbi (1906-os) elosztott szövegeket közölt újra, ugyanakkor lehozta azt „A halvány Misó” című írást, amely egy másik helyi lapban is megjelent. Vagy illegális átvételről, vagy nem a Leopold-hálózatokból érkező szövegről lehet szó. Egy korábbi anomália itt is előkerült: Géczy István „Leánylélek” című elbeszélése a Szamosban és a Szatmárvármegyében is napvilágot látott: ez esetben is felmerül, hogy a szöveg nem Leopoldtól érkezett, vagy esetleg mindkét elosztója terítette vidéken.

Mezőkövesden egy szóba jövő hírlap jelent meg 1897-től 1924-ig, a Mezőkövesd és Vidéke, amely akár mindkét elosztóra is előfizethetett. Balassagyarmat két 1907-es lapjából a Nógrádi Hírlapban nem találtam elosztott szöveget, ellenben az ebben az évben indult Nógrádvármegye láthatóan élt az automatikus szövegelosztás lehetőségeivel. Az elosztók Szatmárnémetiéhez hasonló elkülönülését egyedül a zólyomi lapokban sikerült tetten érni: a Zólyomvármegyei Hírlap az Általános Tudósító, a Zólyom és Vidéke a Munkatárs hálózatához kapcsolódhatott.

2. táblázat

Cholnoky László első három, Leopold Gyulának elküldött elbeszélésének vidéki megjelenési helyei (a második oszlopban olvasható szám az 1907-ben az adott településen megjelenő politikai napi- és hetilapok, illetve vegyes tartalmú lapok számát jelöli)

Lap címe	Megjelenés helye	Éjszaka	Írisz-virág	Hópelyhek
Felső-Zemplén	Nagy Mihály (1)	1907		
Magyar Tenger	Siófok (4)	1907		
Székesfehérvár és Vidéke	Székesfehérvár (9)	1907	1907	1907
Szabadság	Nagyvárad (8)	1907	1907	1907
Székelykeresztúr	Székelykeresztúr (1)	1907		
Zaránd	Brád (1)	1907	1907	1907
Bács-Topolyai Hírlap	Topolya (1)	1907	1907	1907
Buziásfürdői Közlöny	Buziásfürdő (1)	1907		
Csongrádi Újság	Csongrád (3)	1907		1907
Felső-Torontál	Nagyszentmiklós (1)	1907		
Kisbér és Vidéke	Kisbér (1)	1907	1907	
Mezőkövesd és Vidéke	Mezőkövesd (1)	1907		1907
Rábavidék	Körmend (2)	1907	1907	1907
Sümeg és Vidéke	Sümeg (1)	1907		1907
Szentendre és Vidéke Hírlapja	Szentendre (2)	1907	1907	1907
Szentes és Vidéke	Szentes (4)	1907	1907	1907
Tapolcai Lapok	Tapolca (1)	1907		
Szilágy-Somlyó	Szilágysomlyó (2)	1907	1907	1907
Gyöngyösi Újság	Gyöngyös (5)	1907	1907	1907
Kisvárdai Lapok	Kisvárd (2)	1907	1907	
Kővárvidék	Nagysomkút (2)	1907	1907	
Visó és Vidéke	Felsővisó (3)	1907		
Salgótarjáni Lapok	Salgótarján (2)	1907		
Csallóközi Lapok	Dunaszerdahely (1)	1907		1907
Összetartás	Zenta (4)	1907	1907	1907
Kemenesvidék	Celldömök (2)	1907		
Somlyóvidéki Hírlap	Devecser (1)	1907		
Mindszenti Lap	Mindszent (1)	1907		
Lippai Újság	Lippa (2)	1907	1907	
Alsólendvai Híradó	Alsólendva (1)	1907		
Esztergomi Lapok	Esztergom (5)	1907	1907	
Bars	Léva (2)	1907		
Pápai Hírlap	Pápa (4)	1907		
Zalai Közlöny	Nagykanizsa (3)	1907		
Kis Magyar Alföld	Érsekújvár (2)	1907		1907
Tata-Tóvárosi Híradó	Tata (2)		1907	
Barcs és Vidéke	Barcs (1)		1907	1907
Gyergyó	Gyergyószentmiklós (2)		1907	
Iparosok Lapja	Nagykároly (5)		1907	
Brassói Lapok	Brassó (4)			1907
Bajai Közlöny	Baja (5)			1907
Csákova és Vidéke	Csák (1)			1907
Jászapáti és Vidéke	Jászapáti (1)			1907
Karcagi Hírlap	Karcag (4)			1907
Közérdek	Hátszeg (1)			1907
Monorkerületi Lapok	Monor (1)			1907
Szatmármegyei Közlöny	Nagykároly (5)			1907
Székely Nép	Sepsiszentgyörgy (2)			1907
Abaúj-Kassai Közlöny	Kassa (7)			1907
Aradi Újság	Arad (9)			1907
Békésmegyei Függetlenség	Békéscsaba (5)			1907
Szalontai Lapok	Nagyszalonta (1)			1907

Az esztergomi, szatmárnémeti, zentai és zólyomi lappárok (illetve az ezekben közölt Cholnoky-elbeszélések) segítségével a korábbinál látványosabban sikerült elkülöníteni két lehetséges elosztóhálózatot. Az egy-egy elosztóhálózathoz kapcsolható négy-négy hírlapban 1907 folyamán többször előforduló szövegek a többi, korábban vizsgált lap szöveg megjelenéseivel az esetek mintegy felében (körülbelül 40–50 elbeszélés tekintetében) szoros egyezést mutatnak. Továbbá az átnézett négy zentai és nagyváradi, valamint három nagyváradi lap szöveg sorainak segítségével néhány elbeszélés kivehető a Leopold-hálózatok által elosztott korpuszból: feltételezhető, hogy a Nagyváradon három lapban is megjelenő „Niobé” (Kabos Ede), „A koffer” (Bródy Sándor) és „A királyné” (Lux Terka) című írások nem vagy nem csak az Általános Tudósító vagy a Munkatárs hálózatainak segítségével cirkuláltak az 1907-ben megjelenő lapokban.

Összességében a két szövegügynökség 1907-es tevékenységéhez csak Cholnoky „indikátorszövegei” segítségével sikerült közelebb kerülni. Mindezek nyomán kijelenthető, hogy Leopold Gyula 1907-ben legalább 60 hírlappal kapcsolatban állt, és bár a vizsgálatok nyomán további tíz-tíz szöveget biztonsággal használhatunk indikátorként a két hálózat feltérképezéséhez, a szűkebb fókusz elnyerése túlmutatna e tanulmány keretein. Mivel Cholnoky elosztott és tömegesen elosztott szövegei az 1907 és 1912 közötti időszak vidéki hírlapjaiban bukkantak fel, erre a hat éves periódusra 130 település mintegy 170 periodikája hozható kapcsolatba az Általános Tudósítóval és a Munkatárssal. Igaz, a fenti számok torzító adatok: nem minden Leopolddal leszerződő lap élt az automatikus szövegközlés lehetőségével, de az írásokat átvevő lapok jelentős többségében nem találni szöveget Cholnokytól. 1907-ben mintegy 250 vidéki településen körülbelül 550 politikai vagy vegyes tartalmú napi-, heti- vagy kéthetilap jelent meg. Az *Újság-katalógus*ban közölt adat alapján ezek egyharmada kapcsolatban állt Leopolddal. Eszerint minden harmadik lap határozott úgy, hogy legalább egy Cholnoky László-szöveget leközi az évben.

Szövegátdorlás és instabilitás: néhány szó a hálózatok rendszerhibáiról

Az Általános Tudósító és a Munkatárs hálózatainak feltérképezéséhez évenként több „indikátorszöveg” kijelölésére van szükség, de míg ehhez 1907-től kezdődően Cholnoky elbeszélései talán jó alapot szolgálhatnak, addig az 1896 és 1906 közötti időszakra vonatkozóan nehézkes adatbányászatnak, több lap évfolyamainak, illetve az ezekben megjelenő írások fentihez hasonló összetevéseinek kell megelőznie mindezt. Noha az Általános Tudósító „monopolhelyzetű” első éveit tekintve az elbeszélések tömeges elosztása talán könnyebben nyomon követhető (bár nem tisztázott, hogy egyéb szövegelosztó-hálózatok mennyiben ronthatnak ezeken a mintázatokon), 1902-től, a Munkatárs belépésével a vizsgálatoknak extra nehézségekkel kell szembenézniük. Az átnézett lapok szövegsorai nyomán megkockáztatható, hogy a második elosztóhálózatba való *azonnali* belépés (illetve az ezzel legitimált automatikus szövegközlés) esélyével nem éltek a lapok, és ezek is (legalábbis az első években) inkább a reklámok közzétételéből fakadó előnyöket aknázták ki a szépirodalom rendszeres közlésének lehetősége helyett. A lapszerkesztőségek mindazonáltal könnyedén mérlegelhettek: az elosztókkal való kapcsolat, vagy – ha úgy tetszik – a Leopolddal között szerződés záloga a hirdetések és a reklámok átvételében állt, a szépirodalmi írások betördelése fakultatív lehetőségként állt rendelkezésükre. Így az adott szerkesztő könnyedén helyet adhatott helyi szerzőknek, sőt egyéni megállapodások keretében kapcsolatban állhatott fővárosi lapokkal és/vagy neves szerzőkkel, közölhette például a „Mikszáth-almanach” a szerkesztőtől, Mikszáth Kálmántól származó, sok esetben önálló elbeszélésként felfogható előszavát vagy egyes mutatványszövegeit, a régió más lapjában megjelent érdekes tárcát vagy más elosztóhálózatok által „terített” szövegeket is. Mivel nagyon kevés olyan lappal találkoztam, amely a Leopolddal való együttműködés ellenére egy-egy évfolyamában csakis „saját” szöveget jelentetett meg, az Általános Tudósító és a Munkatárs által felkínált szövegek minden pillanatban sajátos „menekülő útvonalat” jelenthettek, ha nem állt készen friss szöveg az előkészítendő új lapszám tárcarovatába. Az elosztó nyomán megszerzett szöveget a vidéki lapok az elosztást követően is megjelentethették, de további tisztázásra vár, hogy az egyes településeken mennyiben voltak megszokottak az elosztóhálózatok lapok közötti cseréi, továbbá az elosztásban résztvevő, illetve az elosztásból kimaradó lapok megállapodáson alapuló vagy „külön utas” szövegátvételei.

Eközben Leopold könyvmatóságairól azt sikerült kideríteni, hogy működésükben tulajdonképpen a hírlapot imitálták. Megkockáztatható, hogy a népes szerzőgárda⁹ nem tudott minden alkalommal új szöveget előállítani, így egyes elbeszélések többször, mind a két elosztó útján elkerülhettek a vidéki lapokhoz. Az ezzel szemben bizonyos, hogy a Leopoldnak dolgozó szerzők kijátszhatták a tartalom eredetiségéért felelős instanciát, hiszen Cholnoky egy-egy szövegének több variánsát is terítette a könyvmatóságok segítségével 1907-et követően.

A Nógrád vármegye 1907. április 25-ei lapszámában a balassagyarmatiak Zöldi Márton „Feltételes bátorság” című elbeszélést olvashatták a következő megjegyzéssel: „A Munkatárs című könyvmatósóból, tehát Zöldi Márton engedélyével vettük át ezt a kedves apróságot. A neves író munkái között is megjelent ez, de azt hisszük, hogy sok előfizetők nem ismeri.” Zavarba ejtő viszonyokkal szembesülhetünk, hiszen a megjegyzés ismeretében nem egyértelmű, milyen jogi viszonyban is álltak egymással a szerzők és elosztók. Amennyiben a szerző engedélyére volt szükség a Munkatársban megjelent szöveg legális utánközléséhez, a szövegek tulajdonjoga korábban feltehetően nem szállhatott át Leopoldra. Ebből viszont az következik, hogy a vidéki lapszerkesztőségek és országos hirdetőik közötti méltányos („fair”) viszony (nevezetesen a hirdetések átvételéért cserébe kifizetett pénz, amely bizarr módon az előfizetés díjának „ellenértéke” volt, de az előfizetést felkínáló jogalany részéről!) a szerzőkkel kapcsolatban is érvényes volt. Leopold felkínálta az adott szöveg országos terjesztésének lehetőségét, de szabad kezét adott a szerzőnek abban, hogy az utánközlések (az utánközlések utánközlései) felett kontrollt gyakorolhasson.

A legismertebb szerző, aki belépett, majd rendszeresen publikált Leopold hálózataiban, Kosztolányi Dezső volt (az 1910-es évek elejétől). További neves szerzők (Krúdy, Mikszáth, Csáth stb.) egy-egy tömegesen terített szöveggel tűntek fel a vidéki lapokban, míg a gyakran jelentkező írók többsége az azóta eltelt évszázadban szinte teljesen kihullott a kánonból és a köztudatból. Pedig a nőírók (Lux Terka, Dánielné Lengyel Laura, Haraszthy Szederkényi Anna) mellett számtalan olyan szerző lépett kapcsolatba Leopolddal (például Bársony István, Csíke Károly, Kóbor Tamás, Korda Sándor, Révész Béla, Szekula Jenő, Zsoldos László), akinek írásai a kor számos lapjában feltűntek. A századforduló ismert fórumaitól vagy lapjaitól különböző okok miatt távol maradó szerzők karrierépítésében fontos állomást jelenthettek a könyvmatóságokra „épülő” szövegügynökségek, hiszen ezek segítségével nevüket időben megismerhették a majdani kötetek potenciális olvasói és vásárlói.

A vidéki lapokhoz *automatikus*an eljutó, de a szerzők és szerkesztők által szabadon módosítható tárcanovella *instabilitásából* fakadó kényelmetlen szituációkhoz, másrészt a szerzői autoritásától megfosztott szöveg „szabad” létmódjához következzen zárásként egy 1906-os történet. Szomaházy István (1864–1927) „–k. (Nyilatkozat)” címen publikált rövid szöveget A Polgár 1906. szeptember 26-ai lapszámában, amelyben egyik írásának jogosulatlan újraközlésének tényén fanyalgott. Mint írja, ahhoz már hozzászólt, hogy egy-egy tárcáját számos vidéki lap kiollózza, főleg, hogy egy ügyvéd rendszeresen követi ezeket az újraközléseket, sőt a szerkesztőségekből ki is sajtolja utólag a közlés díját. A publicisztika apropóját egy „ravasz” újraközlés adta: egy vidéki lap egy –k. betűjeles szerző neve alatt hozta le Szomaházy egy olyan írását, amelyet korábbi (eredeti) címén egy kötetébe is felvett már.

Mivel Szomaházy egyes szövegei már a 19. század utolsó éveiben tömegesen jelentek meg vidéken, megkockáztatható, hogy a kiollózásként emlegetett művelet éppenséggel nem érthette meglepetésként a szerzőt, főleg, ha ezek az utánközlések Leopold hálózatai útján valósultak meg. Beszédesebb, hogy a Szomaházy által kiollózással gyanúsított lapok ilyen néven nem léteztek. Kishargittai Közlöny, Mezőföldi Hírnök, Kiszécsényi Híradó, Bozsóki Őrszem, Mátrai Friss Újság című lapokról nincs tudomásunk, ahogyan feltehetően Szalai Emil ügyvéd személye is kitaláció. Ez utóbbit a publicisztika másik felében közölt tényállás is megerősíti.

Szomaházy arról értesült, hogy a Balatonvidék (valóban létező keszthelyi hetilap) ismeretlen szerzője saját betűjellel és új címmel látta el az ő korábbi szövegét. Ennek a „tréfás trükknek” pedig feltehetően dr. Szalai sem tud utánamenni.¹⁰

9 Az 1907-es *Újság-katalógus* szerint így festett (1906-ban) az Általános Tudósító és a Munkatárs – mai szóval – tartalomgyártásért felelős „szerkesztősége”: Leopold Gyula – Erdősi Dezső – Béni Vilmos, Csörgő Hugó, Damant Leó, Dukasz Mór, Fáy Nándor, Fehér Jenő, Földes Géza, Gaál A. István, Guthi Soma dr., Hevesi József, Heltai Jenő, Halász Zsigmond, Katona Béla, Illés István, nemeskéri Kiss József, Kereszty István, Kónyai Elemér, Kövér Ilma, Lenkei Zsigmond, Makay Béla, Nagy Béla, Pakots József, Palásthy Marcell, Pásztor Árpád, Pogány Béla, Polgár Géza, Révész Béla, Sas Ede, Somogyi Péter, Szávay Gyula, Szekula Jenő, Szomaházy István, Szilágyi Géza dr., Szundy Károly, Varsányi Gyula, Zöldi Márton.

Az említett tárcsa „A Nyárfa utcai bank” címen jelent meg a Pesti Naplóban 1900-ban, ugyanilyen címen bekerült Szomaházy *Költöző nimfák* című kötetébe (1905), majd napvilágot látott a Tolnai Világlapjában 1907-ben, egy évvel az írás plagizálását követően. Szomaházy viszont téved abban, hogy „A vezérigazgató” című variáns a plagizátor leleménye lenne, hiszen a történet ilyen címen több vidéki lapban is megjelent 1905 végén!¹¹ Szomaházy tehát jóhiszeműen „elfeledkezett” arról a tényről, hogy maga járult hozzá a címvariáns terítéséhez (ahogyan a Leopolddal való együttműködésről is mélyen hallgatott írása első felében), vagy egy ismeretlen kéz már a titokzatos –k. előtt plagizálta (és terítette) a szöveget. Mivel a *Költöző nimfák* 1905 májusának végén jelent meg, az sem kizárt, hogy maga Szomaházy gondolta úgy, hogy a kötet kontextusából kiemelhető szöveget más címen „kiollózható szöveggé” teszi nyilvánossá (azaz adja el egy szövegügynökségnek). Mivel „A vezérigazgató” megjelent névtelenül és Sz. I. betűjellel is (amely utóbbit lehet, hogy az olvasó nem tudta rögtön feloldani) az „anomáliát” nem is az eredeti szerzői autoritás *törlése*, hanem *kicserélése* okozhatta: ahogy Szomaházy fogalmazott, a „k” betű „abszolúte nem fordul elő” a nevében (Szomaházy 1906: 7).

Nem tudható, mik lehettek az álneves tárcsairó motivációi (az egy tárcsa fejében kapott juttatás legalábbis nem tűnik túlságosan meggyőző érvnek), de hamisítása egyértelműen az elosztóhálózatok eredendő rendszerhibái közé sorolható. Noha a számtalan illegális utánközlés közül ez kirívó módon lelepleződött, vélhetően kevesen lehettek a Szomaházy „informátorához” hasonló egyének, akik beazonosították a hamisítást, sőt erre a szerző figyelmét is felhívták. A fenti példa csak megerősíti azt, hogy a tárcaszövegek átvételének bejártatott és legális módozatain túl a vidéki lapszerkesztőségek számtalan más módon kitölthették a vonal alatti teret: a Balatonvidék és a Nógrádvármegye példái ilyen extrém eljárásoknak tekinthetők (noha az előbbi esetben a szerkesztőség legfeljebb jóhiszeműséggel vádolható).

A Balatonvidék plagizátorának története ezzel nem ért véget. A keszthelyi lap érthetően agyonhallgatta az incidenst, de a korabeli viszonyokat tovább árnyalandozó, kommentár nélkül érdemes idézni a nagykanizsai Zala 1906. szeptember 27-ei lapszámában olvasható rövid hírt:

Leleplezett – K. úr a Keszthelyen megjelenő „Balatonvidék” munkatársa. Ezt a K. urat csúnya plágiumon érték. Az ismeretlen személyiségű író [sic!] „Nyárfa-utcai bank” címmel tárcát közölt a Balatonvidékben és szerzőségét a tárcsa alján K. betűvel jelezte, amivel nyilatkozatra készítette Szomaházy Istvánt, a jeles író. Szomaházy ma azt vitatja, hogy annak a tárcának eredetileg [sic!] „A vezérigazgató” volt a címe, szerzője pedig Szomaházy István, kinek nevében annyi betű van, hogy éppen a K. csak véletlenül hiányzik belőle. Nem történt egyéb, minthogy K. úr elcsaklizta a Szomaházy tárcáját, amiért ha az író valahogy meg nem engeszteli, többet fog fizetni, mint mennyivel egész irodalmi dicsősége felér (Zala 1906: 2–3).

Lehetséges, hogy a digitális sajtóarchívumok és egyéb adatbázisok jövőbeni bővülésével további hasonló, esetleg kanonikus szerzőkhöz fűződő hírek válnak ismertté, de a századfordulós sajtóközeg évtizedekig elhanyagolt kutatásából fakadó deficit lassú „orvoslásáig” csak a fenti, véletlenszerűen felbukkanó hírmorzsák bővíthetik ismereteinket. A sajtóban publikált irodalom közlési sajátosságainak, közülük például az utánközlés gyakorlatának részletes feltárása vélhetően jelentősen befolyásolja majd a képet, amelyet ma a XX. század eleji modern irodalomról alkotunk.

Leopold Gyula szövegelosztó-hálózatainak vizsgálata is további folytatásra vár. Noha e tanulmány mintavételei megfontolandó tanulságokkal járhattak, az nyilvánvaló, hogy több szerzőt (valamint több lap több évfolyamát) magában foglaló részletes adatelemzésre van szükség ahhoz, hogy a Cholnokynál vizsgált problémák, illetve az erre adott válaszok megerősítésre vagy cáfolatra leljenek. A kutatás jelenleg talán legérdekesebb konklúziójának

10 A Balatonvidék kapcsolatban állhatott az Általános Tudósítóval, de viszonylag ritkán vett át szövegeket az elosztótól. 1907-ben például –y –r betűjellel közölte Cholnoky Viktor „Neuraszténia” című, tömegesen elosztott publikációját. A másik helyi lap, a Keszthelyi Hírlap a reklámokat ítélve (a lapszámok felét általában ezek tették ki) szintén szerződhetett Leopolddal, de az 1910-es évekig egyáltalán nem, és csak azután is ritkán vett át könyvomatósából szépirodalmi szövegeket. A tárcában szorosan helyi érdekű (Keszthellyel és a Balatonnal foglalkozó) szövegek olvashatók.

11 Az ismert megjelenések a következők: Pápai Hírlap és Székely Nemzet (1905. november 4.), Esztergomi Lapok (név nélkül), Kisbér és Vidéke, Kővárvidék és Mohács és Vidéke (1905. november 5.), Szatmármegyei Közlöny (1905. november 7.), Kun-Majsa (két részben, 1905. november 12. és 19.), Bács-Topolyai Hírlap (1905. december 10.), Érsekújvár és Vidéke (1909. szeptember 5.)

az tekinthető, hogy a századfordulós vidéki lapok az ismertnél jóval komolyabban voltak rászorulva a szöveg-elosztásra, amely lehetőséggel látszólag gyakorta éltek is. A szövegelosztásba – akár rövid időre, egy-két szöveg erejéig – „betársuló” A-kategóriás szerzők jelenlétéből pedig arra következtethetünk, hogy Leopold a korban igencsak vonzó karrierépítési lehetőséget nyújtott az írásból, irodalomból, fikcióképzésből élő figurák számára.

Irodalom

Bengi László (2018): A filológiai tudás mint határtapasztalat. Kosztolányi Dezső publikálási gyakorlatáról. *Studia Litteraria*, 57. évf. 1–2. sz. 42–51. o.

Bezeczy Gábor (2015): Az időszaki sajtó mint a szépirodalom közege a magyar századfordulón. In: Neumer Katalin (szerk.): *Médiák és váltások*. Budapest: MTA BTK FI & Gondolat Kiadó.

Buzinkay Géza & Kóka György (2005): *A magyar sajtó története I*. Budapest: Ráció Kiadó.

Hansági Ágnes (2014): *Tárca – regény – nyilvánosság. Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*. Budapest: Ráció Kiadó.

Kemény György (1942): *Magyarország időszaki sajtója 1911-től 1920-ig*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára.

Lakatos Éva (2004): Sajtószolgák: a nyomatosok. In: Uő.: *Sikersajtó a századfordulón. Sajtótörténeti megközelítések*. Budapest: Balassi Kiadó (a tanulmány eredetileg a *Magyar Könyvszemle* 2000/4. számában jelent meg).

Szomaházy István (1906): –k. (Nyilatkozat). *A Polgár*, 2. évf. szept. 26. 6–7. o.

UK (1907) *Újság-katalógus. Tízéves fennállása alkalmából kiadja az Általános Tudósító hirdetési osztálya. Tulajdonos Leopold Gyula*. Budapest: Globus Könyvnyomda.

Voit Krisztina (2000): *A budapesti sajtó adattára 1873–1950*. Budapest: Argumentum Kiadó.

Wirágh András (2017): Tárcanovellák és elosztóhálózataik a századfordulón. Cholnoky László publikálási praxisa, 4. *Híd*, 81. évf. 6. sz. 38–45.

Abstract in English

Meshlike Hungarian literature at the fin-de-siècle. Wandering in the labyrinth of rural publications

The lithographs (practically printed news suppliers or news-agencies) *Általános Tudósító* (General Reporter) and *Munkatárs* (Colleague), founded by Gyula Leopold in 1896 and 1902, respectively, were not sold to ordinary readers; only rural editorial newsrooms could subscribe. These special newspapers always contained (and distributed) literature. Feuilletons of certain authors were published in hundreds of rural newspapers, owing to Leopold's great business idea and to the scarcity of texts, albeit editors and even typesetters could and did modify the texts. Leopold's distribution networks may have taken charge of literary content of approx. 200 rural newspapers at the end of the first decade of the 20th century. Economic considerations (i. e. advertising) slowly overran aesthetic tasks (i. e. publishing A-category texts), hence the literature distributed by *Munkatárs* had a much smaller network than *Általános Tudósító*. This paper provides an insight into the connection between rural newsrooms and Leopold's text-agencies as well as into the circumstances of distribution through an analysis of publication patterns of mass-distributed short stories.

Keywords: fin-de-siècle, republication, text-distribution network, literary agency, Gyula Leopold, László Cholnoky, István Szomaházy, unstable text, automatic distribution, rural press

Wirágh András (1982) irodalomtörténész, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének posztdoktori ösztöndíjas tudományos munkatársa. Fő kutatási területe a századfordulós prózapoétika és a századfordulós sajtó. Jelenleg Cholnoky Lászlóról szóló monográfiáján és egy online sajtóadatbázison dolgozik. Könyvei: *Cholnoky Viktor, a szépíró* (2017), *Fantasztikum és medialitás. Kísértetek és írásnyomok a magyar prózában Nagy Ignáctól Szerb Antalig* (2018).

Falyuna Nóra

Esettanulmány a magyar laposföld-hívők online közösségének diskurzusáról

A web 2.0 alapvetően megváltoztatta a társadalmi nyilvánosság és a valóságformálás természetét, illetve a kommunikációs szereplők viselkedését. Ez hatással van a tudományos és a tudományosként aposztrofált, ugyanakkor nem megalapozott, nem hiteles tartalmak online megjelenésére, illetve gyors és széles körű terjedésére is. E tanulmány egy magyar Facebook-csoport diskurzusának elemzésével a laposföld-hívők csoportjának esetét mutatja be. A vizsgált csoport tudományosan cáfolt és elutasított elméletet képvisel, ami jó példája lehet az online világ részvételi kultúrájának: az interneten művelik saját, alternatív „tudományukat”. A kutatás kérdése az, hogy milyen nyelvi, retorikai és egyéb diszkurzív eszközök alakítják a csoport identitását. Identitáskonstruálásuk két lényegi elemére koncentrálok: a más csoportokkal való szembehelyezkedésre, illetve a saját tudományos hitelesség megteremtésére. Ez alapján vizsgálom, hogy: 1) a polarizáció miként játszik szerepet az identitáskonstruálásban és a hitelesség megteremtésében; és 2) miként jelennek meg a tudományos kommunikáció elemei a diskurzusban. Az elemzés azt mutatja, hogy a csoport diskurzusában egyszerre jelenik meg a tudományellenesség, valamint a tudomány tekintélyének, megbízhatóságának és hitelességének egyfajta elismerése, amelyet maguk is birtokolni kívánnak. E tanulmány célja abban jelölhető ki, hogy felhívja a figyelmet: a tudománykommunikációra másként kell tekinteni az internet és a technológia által meghatározott világunkban, illetőleg arra, hogy a publikus tudományfelfogás (*public understanding of science, PUS*) vizsgálatának új közege lehet az interneten zajló kommunikáció.

Kulcsszavak: áltudomány, összeesküvés-elmélet, tudománykommunikáció, publikus tudományfelfogás, digitális kommunikáció, közösségi média, részvételi kultúra, médiatudatosság, digitális és médiakompetencia, kritikai készségek

1. A megváltozott információs és médiakörnyezet

A jelenlegi online világ fontos jellemzője a közösségiség, „a közönség aktív részvétele, a média működ(tet)-ésében való fokozottabb és a korábbiaktól eltérő szerepvállalása” (Glózer 2016: 132), a tartalommegosztás, az interaktivitás és a részvétel. Így már nemcsak a professzionális tartalomgyártók, hanem maguk a felhasználók is alakíthatják a webes tartalmakat, „a hagyományosan fogyasztóinak tekintett társadalom előtt olyan együttműködési lehetőségek és terek nyíltak meg, amelyeknek köszönhetően kialakult az ún. részvételi kultúra” (Aczél 2015: 146, vö. még Jenkins 1992, 2006, Jenkins et al. 2009, 2013, Jenkins & Scott 2013). E kultúra középpontjában álló aktív közönség tagjai számára több lehetőség is adott ahhoz, hogy megválasszák és ellenőrizzék, mikor, hol, mit fogyasztanak, befolyásolhatják egy adott információ megjelenését és terjedését, így válnak fogyasztóból létrehozókká és terjesztőkké. Továbbá „ez utat enged a szokások, a formalitás, az intézményesültség megkérdőjelezésének, a korábbi kulturális mintáktól való elszakadásnak” (Aczél 2015: 147).

A web 2.0 koncepciójára épülő közösségi oldalakon a felhasználóknak lehetőségük van akár egymás ismerete nélkül is csoportokat, közösségeket kialakítani. A hasonló érdeklődésű emberek „egymásra találását” segítik továbbá az online felületek mögött működő perszonalizáló algoritmusok is, amelyek azért is felelnek, hogy

személyre szabott tartalmakat kínáljanak a felhasználók számára.¹ A kialakuló nagyobb közösségeknek, csoportoknak közös nyelve, szimbólumhasználata, értelmezései és normái jöhetnek létre.

Az új típusú csoportszerveződések, közösségeket az alábbiak jellemzik:

1. detradicionalizálódás, vagyis a hagyományoktól való elszakadás; 2. demokratizálódás, a kapcsolatba lépés társadalmi korlátainak eltűnése; 3. delokalizálódás, a tér korlátain átlépő kapcsolatteremtés; 4. decentralizálódás, globalizálódás, a kulturális tapasztalatszerzés kiszélesedése, reflexivitás, a közösség létére való rátekintés (hány kedvelésem, ismerősöm, rajongóm van) lehetősége (Millert [2011: 190] idézi Aczél 2015: 150).

A virtuális közösségek négy típusát határozza meg továbbá Aczél Petra (2015: 150–151) a tagok aktivitása, igényei és használata alapján:

1. a fogyasztói közösségek esetében a vásárlással, eladással, kereskedelemmel kapcsolatos, elsősorban nem professzionális, hanem civil információk tekinthetők szervezőerőknek; 2. témaközösségek az őket érdeklő témák köré szerveződnek az interneten, kommentközösségeket, véleményformáló aggregátokat, sokszor szélsőségektől sem mentes vitákat gerjesztve-fenntartva; 3. fantáziaközösségek az elképzelt világokat népesítik be, a video- és online játékokban, a Second Life tereiben, képzel, fejlesztett és virtuális világokban; 4. a kapcsolatközösségeket a társas élmény intenzív keresése, nagy kapcsolat-teremtési hajlandóság, a hálózati lét öröme fűzi össze.

Ezekkel együtt alakul a nyilvánosság fogalma is: „a folyamat legnagyobb eredménye a képlékeny, folyton változó, de egyre nagyobb tömeget mozgató, egyre több tartalmat produkáló informális nyilvánosság” (Szvetelszky 2017: 33). Az elérhető információ mennyisége így óriási mértékben nőtt meg, a kialakuló tudásáradat pedig feldolgozhatatlan és átláthatatlan. A tartalmak szerzőjét, forrását, gyakran aktualitását is nehéz ellenőrizni, így azok hitelességét is nehéz megítélni (vö. például Veszelszki 2017a, 2017b):

Ez a helyzet sokkal inkább megnehezíti, hogy megtaláljuk a megbízható jelet a vélemények tengerében, miközben az emberek az olyan információkhoz vonzódnak, amelyek már meglévő nézeteiket támasztják alá, s ezeknek az elérhetőségét az új információs technológiák virtuálisan garantálják, sőt, könnyen megtalálhatóvá is teszik (Ginsparg [2007] alapján Koltay 2010: 306, vö. még például Cybenko & Cybenko 2018, Gelfert 2018).

Így változik a bizalom szerkezete, illetve nő a megbízhatatlanság mértéke is:

A közösségi gyanú adaptív válasz a hírközlésben és a tájékoztatásban bekövetkező mennyiségű ugrásra, amely egyfelől az évtizedekkel korábbiakhoz képest nagyságrendekkel megnövekedett híryanagot jelent, másfelől a személyes hírfogyasztási kapacitás növekedését is (Szvetelszky 2017: 27).

¹ Az online felületek mögött működő algoritmusok mindeközben „buborékba zárják” (*filter bubble effect*, „buborékhatás”) a felhasználókat, a figyelem irányítását és a befolyásolást célozzák (vö. például Pariser 2011).

2. A tudomány az új információs és médiakörnyezetben

Ezek a változások kedveznek a tudományos tartalmak online megjelenésének és terjedésének, hiszen az internetes közegben megvalósíthatóvá válik az *open access*, amelynek célja, hogy a (tudományos) tudás bárki számára hozzáférhető legyen, meggyorsítsa az információcserét a különböző szereplők között, a kutatások átláthatóbbá váljanak, illetve segítsen nagyobb hatást elérni a tudósok és a tudományos eredmények számára (akár a tudománymetria szempontjából, például a szélesebb hozzáférhetőség miatt nőhet az idézők száma, akár a tudományos eredmények társadalmi hatására is gondolhatunk). Így óriási mennyiségű tudományos anyag elérhető online, a szerzők is közzétehetik kézírataikat, léteznek továbbá külön a tudósoknak, kutatóknak szánt közösségi oldalak, amelyek publikációk és kutatási projektek, dokumentumok megosztását és elérhetőségét, idézettségek követését, valamint a kutatók közötti networkinget segítik elő. Ugyanígy, a többi közösségi oldalt is használják kutatók, kutatócsoportok és tudományos intézmények, elsősorban tudományos ismeretterjesztés céljára. Ezeket a tartalmakat tovább is lehet osztani, egyes felületeken kommentelni is lehet, gyorsan és széles körben terjedhetnek.

E változások nagyban segíthetik a tudománykommunikációt mind a tudósközösségen belül, mind más célközönségek számára. A tudományos eredmények ismerete így már nem a tudósközösség kvázi-privilégiuma, hanem szinte bárki számára elérhető (vö. Eysenbach 2011, Egyed et al. 2012, Brossard & Scheufele 2013, Drótos 2013, Görögh et al. 2013, Koltay 2014, 2017, Bilicsi 2017, 2018, McClain 2017, Zielinska 2017, Aczél & Veszelszki 2018, Clayton et al. 2018, Falyuna 2018, 2019, Veszelszki & Falyuna 2018). Ugyanakkor e változások új kihívásokat és problémákat is hoznak magukkal, egyebek között az áltudományos, megtévesztő tartalmak gyors és széles körű terjedését.

Nemcsak valódi szakemberek, hanem csalók és egyéb, megtévesztő vagy manipulatív szándékkal bíró szereplők is megnyilatkozhatnak állításaikat tudományként aposztrofálva, továbbá a részvétel, a közösség(iség) és a megosztás kultúrájában a laikus felhasználók a tudományos tartalmakat sem csak fogyasztani, hanem valamilyen formában alakítani is akarják, annak ellenére, hogy nem rendelkeznek a megfelelő tudással és feltételekkel. Áltudományos tartalmak továbbá megjelenhetnek és terjedhetnek más okokból is. Például előfordul, hogy egy tudós egyszerűen csak téved, rossz módszert, modellt alkalmaz, téves következtetéseket von le, megalapozatlan hipotézisből indul ki, és ezért fogalmaz meg pontatlan, hamis állításokat; van, hogy egy tudós nem a saját területén alkot véleményt, fogalmaz meg elméletet; tudományos ismeretterjesztéssel foglalkozók is félremagyarázhatnak, félreérthetnek, félrefordíthatnak tudományos tartalmakat, amelyek így terjednek tovább (Ádám 1995, Fóris 2008, Falyuna 2017). A befogadók pedig nem feltétlenül tudják megállapítani, mennyire hiteles az adott tartalom, illetve a valóban hiteles és igaz állításokban sem feltétlenül bíznak már (Falyuna 2017, 2018a, 2018b).

A tudomány és az áltudomány fogalmának meghatározásával, a kettő közötti határ meghúzásával, vagyis a demarkáció problémáival, a tudományos és áltudományos tartalmak terjedésével, illetve a tudományos és a laikus tudás viszonyával több tudományterület is foglalkozik különböző megközelítésekkel és módszerekkel (például tudományfilozófia, tudománytörténet, tudománypszichológia, *science studies*, pszichológia, nyelvészet stb.). E tanulmánynak nem célja részletesen kitérni e területek szakirodalmának bemutatására, ugyanakkor jelzi, hogy az „áltudomány” fogalma nem egyöntetűen definiált, felismeréséhez nehezen adhatók mindenkor érvényes normatív szempontok, hiszen ezek függnék attól, hogy mely megközelítésből tekintünk a kérdésre. Az alábbiakban, a pontosság érdekében, a vizsgálat tárgyát adó közösséget nem „áltudományos csoportként” aposztrofálom, hanem egy, a modern, „hivatalos” tudomány közösségébe nem tartozó, de magát tudományos csoportként hirdető közösségként, amely diskurzusát nem a tudományos-szakmai, hanem pusztán a nyilvános szintéren zajlik. A vizsgálatnak nem célja normatív szempontrendszerrel kínálni az „áltudományos” tartalmak elemzéséhez. E tanulmány célja leírni a vizsgált közösség diskurzusát a meghatározott kérdések mentén (lásd a 3.2. fejezetet).

3. Empirikus vizsgálat

3.1. A vizsgálat tárgya: a laposföld-hívők csoportja

A vizsgált laposföld-hívők csoportjának fő állítása az, hogy a Föld lapos, céljuk pedig ennek bemutatása és különböző módokon való bizonyítása. A csoport tagjai megcáfolt és elutasított elméletet képviselnek, ugyanakkor az interneten lehetőségük van az intézményesültségtől elszakadva saját, alternatív „tudományt” művelni a hivatalos tudománnyal szemben, illetve közösséget szervezni, nézeteiket népszerűsíteni. A modern mozgalom közvetlen előzményei a XIX.–XX. századra tehetőek. Samuel Birley Rowbotham, az elmélet egyik úttörője és legtöbbet hivatkozott alakja az 1830-as években végezte el az úgynevezett Bedford-kísérletet, hogy bizonyítsa elképzelését, miszerint a Föld lapos. A Bedford folyón végzett kísérlet lényege az volt, hogy meghatározza a Föld görbületét a vízfelszín vizsgálatán keresztül. Hipotézise szerint ha a vízfelületen nem mérhető az adott görbület, akkor a Föld nem lehet gömb alakú. Eredményei alapján igazoltnak tartotta hipotézisét, a módszer így azóta is a laposföld-elmélet sarokköve (a magyarországi társaság például a Balatonon végez hasonló, lézeres méréseket), a jelen tanulmányban vizsgált magyar laposföld-hívők csoportjának érvelésében is hivatkozási alap:

(1)

A Föld formája pl. a XIX században és a XX. Század elején is vita tárgya volt aminek Samuel Robotham volt az egyik kiemelkedő kutatója. Könyvet is publikál, valamint pl. a Bedford Level méréssel bizonyították, hogy a víz nem görbül.

Rowbotham az általa kidolgozott módszert „zetetikusknak” (*zetetic*) nevezte. A lényege az, hogy nem lehet semmit adottnak, magától értetődőnek venni, hanem a jelenségek közvetlen és bizonyítható okait kell kutatni.² Rowbotham – állítása szerint – megreformálta és teljesen új alapokra helyezte a csillagászat tudományát, magát a *Modern Zetetikus Filozófia* megalkotójának tartja („*Founder of the Modern Zetetic Philosophy*” [Rowbotham 1881]). Elméletét és módszertanát *Parallax* néven publikálta, először 1849-ben egy 16 oldalas értekezésben (Rowbotham 1849), majd 1865-ben jelent meg egy 221 oldalas könyve (Rowbotham 1865), amely később, 1881-ben újra megjelent, immár 430 oldalasra bővülve (Rowbotham 1881). A könyv jelenleg is kapható, 2018-ban jelent meg a harmadik kiadásnak egy frissített, jegyzetekkel ellátott, internetes forrásokkal kiegészített változata is (Rowbotham 2018). Rowbotham halála után – bár módszerei és elmélete több tekintetben is kételkedésre adnak okot – számos követőre talált. Ők 1893-ban megalapították a *Universal Zetetic Societyt*, amely a később alapított, jelenleg is működő *The International Flat Earth Research Society*³ és a *The Flat Earth Society*⁴ előfutáraként működött. A Universal Zetetic Society a 20. század korai éveiben is aktív volt, a *The Earth Not a Globe Review* nevű magazin több számát publikálták (Schadewald 2015).⁵ 1956-ban Samuel Shenton alapította meg az *International Flat Earth Research Societyt*, amely későbbi vezetője, Charles K. Johnson halála után szétesett (Garwood 2007, Gajewski 2018, Schadewald 2015).⁶ Az internet ugyanakkor megteremtette a lehetőségét annak, hogy a mozgalom új életre keljen. A társaságnak külön weboldala van, amelyen külön wiki-oldal, fórum és online könyvtár tartalmazza a közösség által elfogadott fogalmakat, műveket.⁷ Említést kell továbbá tennünk az *FEIC*-ről, vagy is a *Flat Earth International Conference*-ről is.⁸ Ennek leírása alapján a konferencia tagjai

2 Lásd <https://theflatearthsociety.org/tiki/tiki-index.php?page=Zeteticism>.

3 Lásd <http://ifers.123.st/>.

4 Lásd <https://theflatearthsociety.org/home/>; <https://www.tfes.org/>.

5 Lásd https://wiki.tfes.org/Universal_Zetetic_Society.

6 Lásd https://en.wikipedia.org/wiki/Modern_flat_Earth_societies; <https://theflatearthsociety.org/tiki/tiki-index.php?page=Zion&highlight=zion>.

7 Lásd <https://forum.tfes.org/>; https://wiki.tfes.org/The_Flat_Earth_Wiki; <https://www.tfes.org/library.php>.

8 Lásd <https://fe2018.com/about/>.

olyan személyek és szervezetek, akik és amelyek közös célja az „alkotott, teremtett” Föld valódi tudományos vizsgálata és ennek bemutatása, disszeminálása. Ennek érdekében rendezik meg minden évben konferenciájukat.

Az elméletnek és a mozgalomnak erős vallási alapjai is vannak. 1901-ben Alexander Dowie, skót evangélista és vallási gyógyító megalapította Zion városát Illinois-ban, amely később a laposföld-elmélet amerikai központjává vált. Dowie elképzelése az volt, hogy a városban betiltanak minden káros dolgot (alkoholt, dohányt, kártyajátékokat, gyógyszereket, oltásokat, gyógyszertárakat, kórházakat, doktorokat, színházakat, táncházakat, cirkuszt), gyülekezete így megszabadulhat minden rossztól, a városban pedig Isten uralkodhat. Dowie utódja, a város új vezetője, Wilbur Glenn Voliva pedig bevezette a laposföld-elmélet és a kreacionizmus tanítását a közösség iskoláiban (Garwood 2007).⁹

A mozgalom – bár az interneten egyre több követőre tesz szert – megmaradt egy marginalizálódott értelmező közösségnek (vö. Gajewski 2018), amely tudományos megállapításokat, elméleteket értelmez újra, és saját „tudományos” közösséget szervez a hivatalossal szemben. A Stanley Fishtől (1980) származó *értelmező közösség (interpretive community)* kifejezés arra vonatkozik, hogy nem léteznek mindenki számára adott jelentések és értelmezések, hanem egy értelmező közösségen belül a tagokat a közös gondolkodásmód, szimbólumhasználat, értelmezések és jelentések kapcsolják össze, a tagok tehát közös megértési aktust hajtanak végre. Ahhoz, hogy valaki tagja legyen egy értelmező közösségnek, meg kell ismernie ennek stratégiáit; az értelmezés és a közösség egymást feltételezi. A fogalmat főként a „hivatásos, hivatalos” értelmezők (például irodalmárok, kritikusok, akadémiai kutatók) közösségére szokták használni. Ugyanakkor a kifejezés általános jellegéből adódóan más csoport is meghatározható értelmező közösségként, mivel adott tartalmakat azonosan értelmeznek, és ez közösségbe szervezi őket, illetőleg a közösséghez való tartozás tovább erősíti az azonos értelmezést (Fish 1980, Becher 1989, Veres 1996, Geertz 2001, Hajdu 2001, Kálmán 2001, Kacsuk 2005, Nagy 2007, Pusztai 2010, Cohen 2001).

A laposföld-hívők csoportjának tagjai alapvető fizikai, csillagászati, földrajzi, tengerészeti, vallási, politikai témákat, kérdéseket, elméleteket értelmeznek, olvasnak másként, mint a hagyományos tudományos közösség, így ezzel szemben alkotnak egy saját értelmező közösséget. Ez azért is releváns, mert különbség van hivatalos és laikus értelmezés, „olvasás” között:

...az olvasó csak akkor minősül az értelmező közösség tagjává, ha rendelkezik bizonyos szaktudással. ... A laikus olvasóknak »hiányoznak az intézményei, intézményrendszerei; hiányoznak értelmezői stratégiáik, konvencióik és értékrendszerük artikulálásának csatornái«. (Kálmán 2001: 58).

Ez alapján tehát a laposföld-hívők csoportjának tagjai olyan értelmező közösséget hoznak létre, amely magát hivatalosnak tartja, tagja pedig csak az lehet, aki ismeri a közösség értelmezői stratégiáit, fogalom- és terminológiarendszerét, érvrendszerét, módszereit is. Ugyanakkor a csoport létezése az internettől függ, informálisan létezik, nincs semmilyen szervezett vagy intézményi kerete, mégis kialakul egy közös identitás, terminológia, retorika, kialakulnak normák és értelmezések. Az online világban egyfajta témaközösségként értelmezhető.

3.2. A vizsgálat anyaga, módszere és kérdései

E tanulmány következő részében a magyar laposföld-hívők Facebook-csoportjának diskurzusát elemzem (*Magyar Lapos Föld társaság*¹⁰).¹¹ A vizsgálat kérdése, hogy milyen nyelvi, nyelvhasználati, retorikai és egyéb diszkurzív eszközök játszanak szerepet a csoport önmeghatározásában. A csoport identitásalakításának két lényegi elemére koncentrálok: a más csoportokkal való szembehelyezkedésre, illetve a saját tudományos hitelesség

9 Lásd <http://www.zionhs.com/>; <http://www.cityofzion.com/>.

10 Lásd <https://www.facebook.com/groups/272715913123307/>.

11 A diskurzusban részt vevők egyéni stratégiáinak elemzése nem volt célja a kutatásnak, tekintettel a csoport tagjainak – és így a diskurzus potenciális résztvevőinek – számára (az adatgyűjtés lezárásakor 3227 tag volt a csoportban).

megteremtésére. Így az elemzés arra irányul, hogy 1) a polarizáció miként játszik szerepet az identitás konstruálásában és a hitelesség megteremtésében; illetve 2) miként jelennek meg a tudományos kommunikáció egyes elemei – különösen a vita, az érvelés és a bizonyítás módjai – a diskurzusban.

A teljes korpusz 82 000 Facebook-bejegyzésből (posztokból és kommentekből) áll, a jelen elemzés alapjául szolgáló vizsgálati korpusz 4400 bejegyzést foglal magában. Az elemzés célja rámutatni a vizsgált diskurzus nyelvi jellemzőire, ami alapot adhat egy későbbi, az egész vizsgálati anyagra kiterjedő korpuszalapú vizsgálatnak. Az elemzés folytatásával feltárhatóak a diskurzus további jellemzői, ami alapján feltehető a kérdés, hogy kvantitatív elemzésnek is alá lehet-e vetni a diskurzust. A rendelkezésre álló vizsgálati anyag kézi annotálásával elvégezhetőek további kvantitatív, korpuszalapú vizsgálatok, amihez jelenleg a GATE nevű természetesnyelv-feldolgozó keretrendszer használata tűnik a leghatékonyabbnak, mivel ez teszi lehetővé a korpusz kézi annotálását. Így olyan jelenségek is vizsgálhatók, amelyekre nem terjednek ki a meglévő annotációs sémák.

A vizsgálat meghatározó része volt a vizsgálati anyag összeállítására vonatkozó módszertani útkeresés. A facebookos tartalmakat ugyanis igen nehéz nagy mennyiségben letölteni és archiválni. Az általam ismert módszerek, amelyek webes tartalmak letöltésére vagy archiválására alkalmasak, sorra kudarcot vallottak. Az is nehezítette a helyzetet, hogy egy több mint két éve létező Facebook-oldal alájára legörgetni és egyesével lementeni a tartalmakat majdhogynem lehetetlen, így ez a kézenfekvőnek tűnő, manuális módszer sem működött. Végül egy Chrome-bővítmény segítségével sikerült a vizsgált oldalnak majdnem az aljáig legörgetni, és html formátumban elmenteni a tartalmát. Ebből egy *python script* segítségével sikerült kinyerni és rendezni a posztokat és a kommenteket, amelyeket egyszerű szöveggé tároltam és elemeztem.

3.3. A polarizáció szerepe a csoport identitáskonstruálásában

A csoport önmeghatározásának egyik lényeges eleme a más csoportokkal való szembenállás, amely nemcsak az identitás konstruálásában játszik szerepet, hanem a hitelesség megteremtésében is. A polarizáció során a diskurzusban két, egymással szembenálló csoport, a „MI” és az „ŐK” konstruálódik meg nyelvileg úgy, hogy a saját csoport és annak tevékenysége hitelesként, a másik csoporté hiteltelenként jelenik meg. Elemzésem során azt vizsgáltam, hogy milyen állítások megfogalmazásával, tulajdonságok, jelzők, cselekvések társításával konstruálják meg a két csoportot és a köztük lévő viszonyt.

A csoport korábbi megnevezései már mutatják a másik csoporttal való ellentétet. A vizsgált csoportot 2016. október 21-én hozták létre, eredetileg *Flath Earth Hungary (Lapos Föld vs Gömb Föld)* néven, majd többször átesett névmódosításon: 2016. október 31-én javították az egyik helyesírási hibát, és átkeresztelték a csoportot *Flat Earth Hungary (Lapos Föld vs. Gömb Föld)* névre, később megkapta az *Official Flat Earth Hungary*, majd a *Flat Earth Hungary*, végül 2018. március 21-én a jelenlegi nevét: *Magyar Lapos Föld társaság* (lásd az 1. képet).

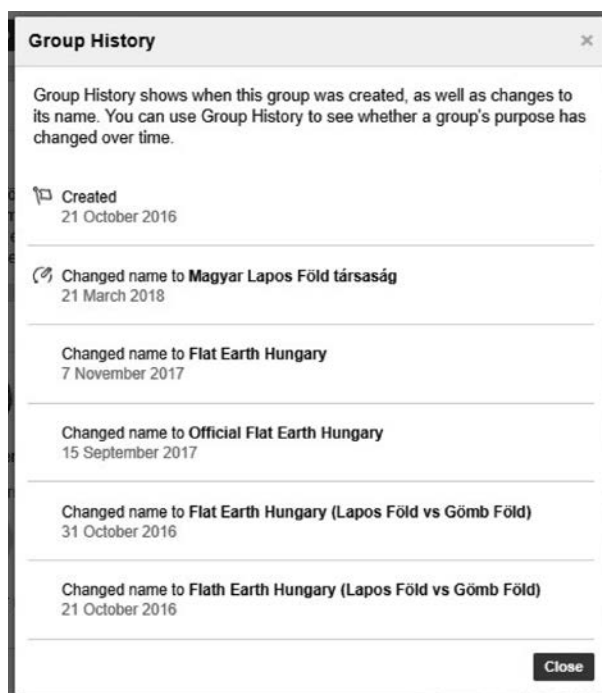
Az elnevezésekben szereplő *Lapos Föld vs Gömb Föld* explicitte teszi az ellentétet, illetőleg meg is neveződik a másik csoport. Ugyanakkor a diskurzusban kibontakozik, hogy az ŐK csoportja három „alcsoporthól” áll, ide tartozik:

1. általánosságban mindenki, aki azt gondolja, hogy a Föld gömb alakú;
2. a tudomány és a hatalom képviselői;
3. egy másik Facebook-csoport, a Magyar Lapos Föld Társaság¹² tagjai, akik fő tevékenysége az internetes trollkodás, illetve az általuk hiteltelenné tartott tartalmak kigúnyolása, valamint kifejezetten a laposföld-elmélettel ellentétes álláspont népszerűsítése.

12 Lásd <https://www.facebook.com/groups/magyarlaposfoldtarsasag/>.

1. kép

A Magyar Lapos Föld társaság nevű Facebook-csoport korábbi elnevezései

A Facebook-csoport leírása az első olyan tartalmi elem, amely a diskurzus és az önmeghatározás explicit részévé válik, a polarizáció mint identitásalakító eszköz már itt megjelenik. Deklarálja, hogy a csoport elhatárolódik ideológiai ellenségeitől, a „gömbösöktől”, illetőleg ezzel együtt az is megfogalmazódik, hogy kik lehetnek a vizsgált csoport tagjai és kik nem:

(2)

A csoport célja a lapos földünk bemutatása, és nem a megvitatás, mivel ezt a kérdéskört nem lehet megvitatni, hiszen *egy fanatikus gömböst* képtelenség meggyőzni érvekkel.

Több explicit nyelvi elem jelöli az ideológiai ellenségeket. Néhány példa a diskurzusból: a *globtard* és annak alakváltozatai (*globtardok*, *glóbtárdok*),¹³ a *gömbös* és annak változatai (*gömbösök*, *gömbik*, *gömböcök*, *gömbözsök*), *gömbtard*, *gömbprédikátor*, *trollok*,¹⁴ *tardok*, *rendszerhard*, *antilapsik*,¹⁵ *birka*,¹⁶ *starwars birkák*, *rendszer gyapjas*, *gyapjasok*, *birkasereg*, *gömbföld-hívők*, *földgömb-hívők*, *rendszerhívő*, *biorobot*.

A diskurzusban előkerülnek olyan névelemek és kifejezések, amelyek értelmezéséhez szükséges ismerni a másik Facebook-csoporttal való viszonyt és az azzal zajló párbeszédet. Némely névelem és kifejezés a csoport adminisztrátorára, „vezetőjére” utal, például a *Peti*, *Péter*, *Pötty Péter*, *póc*, *Pócc*, *Polcz Péter nevű ellentábor-főnök*, *a gömb pápa*, *főnök*, *főni*, *mestered*, *nagy vezir*. A Facebook-csoportra és annak tagjaira pedig – konkrét megnevezésén túl – olyan kifejezések utalnak, mint *túloldal*, *túloldali szemétdomb*, *szemét domb*, *sok indoktrinált pocc*, *egy bites emberek*.

13 A kifejezés előtagja, a *glob* az angol *globe* rövidült alakja, ami egyben jelenti azt, hogy „gömb” és azt, hogy „földgömb”, a *tard* pedig az angol *retarded* rövidült, elsősorban az internetes kommunikációban használt alakja, amely jelentésében azzal megegyezik.

14 Internetes trollok azok, akik szándékosan zavart keltenek egy beszélgetésben, provokálnak, gonoszknak.

15 A *lapsik* a laposföldhívőkre használt vicces, gunyoros kifejezés, amelyet *antilapsi* formában maguk a laposföldhívők is használnak a másik csoportra, hasonló szándékkal.

16 A *birka*, a *nyáj*, a *csürhe*, a *gyapjas* és a hasonló kifejezések mind a jelzővel illetett ember vagy csoport azon attitűdjére utalnak, hogy az(ok) gondolkodás nélkül követnek egy irányzatot, amelyet mutatnak nekik, és amelyben sokan mások hisznek.

Előkerülnek továbbá olyan kifejezések, amelyek kifejezetten a tudomány képviselőire vonatkoznak: *gömb „tudósok”, „tudomány”, „professzorék”, főáramú tudomány, akadémikus tudomány, „tudós”, csillagász, „szakértők”, földmérők.* Név szerint megneveznek csillagászokat, tudósokat, intézményeket is: *Kupi László geológus, Kiss László csillagász, fizikus, Einstein, Newton, NASA, NASHA, ISS.*

A megnevezésekhez kapcsolódó jelzők, illetve negatív konnotációk mutatják az „ideológiai ellenségekhez” fűződő viszonyulást, illetve azok hiteltelenségét: például a *fanatikus gömbösök, dilis Einstein, egybites emberek* jelzői, a *tard* és a *birka* negatív konnotációi, illetve a „tudósok”, „tudomány”, „professzor” esetében rendszeresen használt idézőjel és a gúnyos névalakok (*NÁZArete Yeezus, International Fake Station*) is ehhez járulnak hozzá.

További állítások, cselekvések megfogalmazása, a másik csoporthoz kapcsolódó nyelvi elemek (igék, főnevek, melléknevek) jelzik az ellentétes csoport hiteltelenségét. A gömbföld-hívókról és a másik Facebook-csoport tagjairól kialakított kép szerint azok inkompetens, logikusan gondolkodni nem tudó, buta és manipulált („beprogramozott”) emberek, akik megnyilvánulásaiban egy rendszer által kódolt, hamis állítások fogalmazódnak meg:

(3)

Nincs gravitáció, csak az agyamosásban szerepel! Konkrétan hülyeségeket beszélsz, csak nem tudsz róla mert a hülyeséggel vagy felprogramozva.

(4)

A tanított rendszertardok meg vannak gyozodve arról amit ok tudnak az helyes, de csak azért mert tokeletes volt a felprogramozasuk es nem csak nem hajlandok gondolkozni mert nekik így kenyelmes, hanem mar nem is lennenek képesek ra.

A diskurzusban a tudomány, illetve a hatalom képviselői azok, akik ezt a tudatos manipulációt, beprogramozást végzik. Szerintük minden, amit a tudomány állít vagy tesz, csak mese, kitaláció és hazugság:

(5)

Hatalom mindig hazudik mindenben. Politikában egészség ügyben és történelemben. Miért lenne a tudomány igaz?

(6)

De Kiss László csillagász , fizikust még senki nem überelte ,mert őt lehetetlen lenne :)! Ő annyi butaságot össze hordott,hogy ezt több napig gyakorolta a tükör előtt,hogy el tudja mondani egyenesem sajnálom a csávót és ami a legszörnyűbb ezért a sok sületlenségért ő pénzt kap :(

(7)

Amit ma mondanak neked az elmúlt 2000 év tudósairól, az úgy van beállítva, átírva, *elhazudva, letagadva és megszerkesztve*, hogy abból a mai hivatalos álláspont jöjjön ki.

Nemcsak explicit mondatok alakítják ezt a képet, hanem az internetes kommunikáció egyik sajátos jelével, a hashtaggel ellátott rövid címkék is: *#SATELLITE_HOAX; #NASA_LIES; #SPACE_IS_FAKE.*

A saját csoporttal és tevékenységükkel kapcsolatban az igazság birtoklása és terjesztése, a rendszerszintű butításból való felébredés, a valós kutatás, illetve egyfajta felsőbbrendűség és prófétaszerep fogalmazódik meg:

(8)

Ez a csoport pont arról szól, hogy itt találhatsz infót arról amit eddig elhazudtak előlünk. Nem tudunk mindent és nem értünk mindent. Kutatjuk. Viszont amiről a te hivatalos tudományod azt állítja hogy ő tudja a választ és így és így van, na az a légbőlkapott, saját teóriájukat alátámasztani igyekvő hazugság!

(9)

Én akárhány ilyen „tudományos vitát” néztem, a laposföldesek átmentek a gömbelméleten, mint egy úthenger. Ezek a gömbprédikátor trollok csak facebookon dumálnak, Székely Sanyi feltenne nekik pár keresztkérdést, és a starwars birkák azt se tudnák magukról hogy fiúk vagy lányok.

Legnagyobb ellenségük elsősorban a tudomány, amely politikai, gazdasági és hatalmi érdekektől vezérelve cenzúrázza az igazságot. Állításuk szerint a tudomány és a hatalom birtokosai hazudnak és „programozzák” az embereket, a gömbföld-hívők így mind manipulált „birkák”. Küldetésüknek érzik, hogy maguk tárják fel az igazságot, tevékenységüket harcként, küzdelemként fogalmazzák meg a szabadság és az igazság érdekében. A mottójuk az, hogy gondolkozzunk önállóan, és szabaduljunk meg attól az „iskolai tananyagtól”, „gömbös propagandától”, amelyet belénk neveltek. Jellemzően túl nagy jelentőséget tulajdonítanak tehát tevékenységüknek, állításaik elfogadása a megvilágosodás eszköze lenne az egész emberiség számára, identitásuknak markáns részévé válik az összeesküvés-elmélet jellegű érvelés:

(10)

A gömb föld nem csak egy hazugság, hanem az egyik fontos hazugság abban a tekintetben, hogy az embernek egy pontosabb képet adjon arról, hogy az összes többi hazugság, hogyan függ össze egymással.

(11)

Az amikor valaki eljut a végső felismeréshez, mint írtam, látja az összefüggések mögött azt, hogy az összes hazugságnak ugyan az a megtevesztés a forrása.

Összefoglalva tehát a MI csoport, a laposföld-hívők saját csoportja egy pozitív, erős, aktív csoport képét alakítja magáról, amely az igazságot keresi és képviseli, míg az ŐK csoportjába tartozók egy része szintén egy aktív és erős, hazug és manipuláló csoportot alkot, másik része pedig az ennek alárendelődő, passzív és manipulált csoport.

3.4. A tudományos kommunikáció elemeinek megjelenése a diskurzusban

A csoport hitelességét és identitását nemcsak a másik csoporttal való szembehelyezkedés határozza meg, hanem az a mód is, ahogyan magát tudományosnak igyekszik láttatni. Retorikájában tehát egyszerre jelenik meg a tudományellenesség és a tudomány tekintélyének egyfajta elismerése, amelyet tagjai maguk (is) kívánnak birtokolni. Érvrendszerükre jellemző, hogy nagyon komplexen, sok jelenségre kiterjedően akarnak érvelni, cáfolni, állítani. Számos tudományterületet érintő megállapításokat tesznek, illetve értelmeznek újra. A diskurzusban felvetett témákban, állításokban, érvekben kibontakoznak elméletük sarokkövei (W18),¹⁷ ugyanakkor az elmélet nem egységes; interakciókban alakul és fogalmazódik meg. Céljuk nemcsak az, hogy leírják és bemutassák elméletüket, hanem az is, hogy bizonyítsák állításaikat. „Tudományosságuk” és hitelességük megteremtése érdekében pedig a diskurzusban megjelennek a tudományos kommunikáció egyes elemei, például a tudományos nyelvezet, az érvelési, bizonyítási és hivatkozási módok. Ugyanakkor szelektálnak e jegyek között, és további összeesküvés-elmélet jellegű, áltudományos érvek és állítások jelennek meg.

E tanulmány következő részében bemutatom, hogyan jelennek meg a tudományos kommunikáció egyes elemei a diskurzusban, hogyan kezelik a tudományosság és a tudományos diskurzus „kritériumait” a csoporttagok, különösen a vita, az érvelés és a bizonyítás módjainak tekintetében, illetve azt, hogy ezek miként válnak hibássá, ellentmondásossá a diskurzusban.

17 Lásd <https://theflatearthsociety.org/tiki/tiki-index.php?page=Flat+Earth+Society&highlight=zetic>.

3.4.1. A vita és a kritika kezelése

A tudományosság egyik fontos kritériuma a kritikára és a vitára való nyitottság, az álláspontok, a hipotézisek, a bizonyítékok és az eredmények megvitatása érvekkel és ellenérvekkel, amelyek közösen elfogadott premisszákon és kiindulópontokon alapulnak (vö. például Margitay 2007: 25, Sokal 2006, Veszelszki 2017b). A csoportot ezek elutasítása, ignorálása jellemzi. Már a csoportleírás deklarálja a vitához és a kritikához való viszonyulásukat:

(12)

A csoport célja a lapos földünk bemutatása, és *nem a megvitatás*.

(13)

Az adminokat megválogatjuk, és teljes mértékben rájuk van bízva hogyan vezetik a csoportot ha épp itt vannak, ami magába foglalja természetesen *az indoklás nélküli kizárásokat, ergo senki sem számoltathatja el, hogy mi alapján dönt úgy ha valakit felvesz vagy éppenséggel kizár*.

Ez a kirekesztő hozzáállás a kritikai szemlélet és a vitahelyzetek elutasításával azonos attitűdre mutat rá. Bárki és bármi kizárható, ignorálható a diskurzusból, így nem kell mindenre reagálni, nem kell érvelni, bizonyítani, bármikor lezárhatnak egy számukra kellemetlen beszélgetést, vitát. Megtehetik, hogy a diskurzusba csak az ő álláspontjukat igazoló tartalmak jelenjenek meg, azt a látszatot keltve így, hogy állításuk igaz.

Az admin megítélésétől függően maradhatnak, kialakulhatnak kisebb viták a csoportban, amelyek esetében megfigyelhető további vitakezelési stratégia, hogy érvek felsorakoztatása helyett gyakran kezdenek személyeskedésbe:

(14)

Ilyenek ezek az antilapsik, ha a neten az idegen szavak szotaraban valamit nem találnak meg, akkor azonnal meghalt a tudomány.

(15)

Hat igen, ha *tokeletesen oktondik* akkor meg az egyetlen kapaszkodjuk az életben, ami nem más mint a net, az sem segít nekik. :D Net nélkül szerintem meg otthon is eltevednenek.

Szintén egy vita lezárásaként vagy annak ignorálásaként, egyfajta „végső érvként” kerül elő az az érv, hogy a másik fél azért vitázik, és azért nem látja be, hogy nem neki van igaza, mert az „be van programozva”, hazudik, elhiszi a tudomány „meséit”. Ez az érv bármikor felmenti a csoporttagokat az alól, hogy adott esetben belássák, érvelésük hibás volt:

(16)

[A]: Itt hagynám a szabad esés definícióját: Szabadesésnek nevezzük a test mozgását, ha a gravitációs mezőben kezdősebesség nélkül elengedett test esését a gravitáción kívül semmi sem befolyásolja. Gyakorlatilag szabadesésnek tekinthető a fáról lehulló alma, az elejtett kulcsosomó vagy a leejtett kavics mozgása.

[B]: Oks...*tehát még hiszel a mesékben...*

Fontos továbbá reflektálni arra, hogy ez a diskurzus csak informális közegben zajlik, ezeknek a vitáknak „nincs tétjük”. A hivatalos tudomány képviselőivel, állításuk szerint, azért nem vitáznak, mert azok nem nyitottak elképzeléseikre, tagadják az igazságot, módszerüket, eredményeiket így csak az interneten disszeminálják a Facebook-csoportjukban, blogokon, Youtube-on, illetve a csoport „vezetőjének” médiaszerepléseiben.¹⁸

3.4.2. Tudományos módszerek

Hitelességük megteremtése érdekében gyakran hivatkoznak tudományos módszerekre, sőt a csoport vezető karakterei maguk is végeznek kísérleteket (a Bedford-kísérlethez hasonlóan, elsősorban a Balatonnál végeznek lézeres méréseket). Elutasítják az akadémiai, „másodkézből” származó információt és tudást, mivel azok alapja – érvelésük szerint – csak hamis spekuláció. Érvelésükben megjelenik, hogy jobban kedvelik az igazsághoz való közvetlen hozzáférést; Rowbotham elvei alapján az egyetlen hiteles módszernek a saját, közvetlen érzékszervi tapasztalást tartják. Az „elméleti” kifejezéssel állítják magukat szembe, amelynek a jelentése szerintük: spekulatív, képzeletbeli, nem kézzelfogható, vázolt, de nem bizonyított (Rowbotham 1881, Morgan 2008 [1872]).

(17)

Amit viszont tudok, hogy az általad felsorolt *jelenségekről meg kell bizonyosodni a valóságból* (nem stellárium program és nem oktató anyagok, vagy tudományos lexikonok, hanem *a csillagos ég és a két szemem*).

(18)

Bizonyítani csak MÉRÉSSSEL lehetne, a matematikával leírni lehet valamit, nem bizonyítani. Ez a főáramú tudomány óriási tévedése.

Bár elvetik, hogy a matematikai számítások és elméleti levezetések, definíciók, hipotézisek hiteles bizonyítási módok lennének, maguk is élnek ezekkel:

(19)

Nem kérdeztél könnyűt! *hipotéziseket tudok válaszolni:*

(20)

5000 km/ó. ?????? Csak egy kis viszonyítási alap. A hang sebessége levegőben 330 m/s. azaz 0.33 km/s ezt szorozod 3600 mp-el -al így 1 óra alatti távot kapod meg km-ben ami ugye 1188 km/ó. A felület már most hangsebesség felett forog hiszen 1669 km/ó a Föld bolygó kerületén az egyenlítőn a felület sebessége. Ami magában is több mint a hang terjedési sebessége. ????

(21)

A laposföldön *egyértelmű* a fent és a lent fogalma.

Ellentmondásos továbbá az is, hogy ha valaki saját érzékszervi tapasztalataira hivatkozva mást állít, mint a csoporttagok, akkor a vele szemben felhozott érv az, hogy a „beprogramozás” miatt látja másként a dolgokat:

(22)

Megtanultad ha a vizet látod akkkor az görbül és te elhitted és ha meglátod akkor azt görbének fogod gondolni. ... Az agyad társítja a gömbhöz az ívet. Ha azt tanítanak hogy lapos akkor nem lenne sosem kérdés a gömb felület lehetetlensége.

18 Lásd <http://rtl.hu/rtlklub/fokusz/uj-teoria-a-fold-megsem-gombolyu;>
<https://rtl.hu/rtlklub/reggeli/vajon-gomb-vagy-lapos-a-fold-meglepo-de-annal-aktualisabb-a-kerdes;>
<https://rtl.hu/rtlklub/fokusz/kiakadtak-az-internetezok-a-lapos-fold-elmeleten;>
[https://rtl.hu/rtlklub/fokusz/meglepo-ezt-gondoljak-a-lapos-fold-hivok-bolygonkrol.](https://rtl.hu/rtlklub/fokusz/meglepo-ezt-gondoljak-a-lapos-fold-hivok-bolygonkrol)

3.4.3. Hivatkozások és források

Érvelésük egyik alapja tehát a közvetlen érzékelés relevanciája. A csoport tudása a saját maguk által szerzett empirikus bizonyítékokon alapul. Csak saját tevékenységükre támaszkodnak, ezen az alapon kritizálják a tudományos érveket: például a csillagászati objektumok nem érzékelhetők közvetlenül, így az elméleti megállapítások hamisak; nem érezzük a Föld mozgását, ezért az áll; madarakra és repülőgépekre „nem hat” a gravitáció, ezért az nem létezik. Ez az érvelési mód alapvető ellentmondásokba ütközik: ha arra hivatkoznak, hogy a nekik ellentmondó tapasztalatok hazugságok, mivel támasztják alá, hogy amit ők tapasztalatként állítanak, az igaz? Számptalan fotó, kép, videó, blogbejegyzés és egyéb (nem tudományos folyóiratban publikált) cikk, illetve szakértők és kutatások jelennek meg hivatkozási alapként igazuk alátámasztására. Már a csoportleírásban megadnak több olyan hivatkozást is, amely támpontot adhat a témában való tájékozódásra, és kijelöli azokat a forrásokat és tartalmakat, amelyeket a csoport igaznak és hitelesnek tart, egyúttal megfogalmazza a csoport által igaznak tételezett állításokat is.

Tartják tehát magukat ahhoz a módhoz, hogy igazukat forrásokkal, hivatkozásokkal kell alátámasztaniuk. E források, illetve ezek relevanciája és hitelessége ellenőrizhetetlen, mivel ezek elsősorban Facebook- és blogbejegyzések, Youtube-videók, fotók, képek, videók, amelyek nem ellenőrzött, bármikor módosítható, szerkeszthető, manipulálható tartalmak (lásd a 2. képet).

(23)

Azért mert te nem érted, az attól még úgy van. próbálkozz.. *keress rá yutubban*: flat earth southern stars címszóval.

(24)

Nagyon jó beszélgetés Shane Dawson és a testvére között. Ő *is egy youtube sztár*, megmondom őszintén nem ismertem előtte. Jó látni ahogy az emberek felébrednek az igazságra ez mindig egy katartikus pillanat?? A végén mondja ki a legnagyobb igazságot: A lapos Föld mozgalom jelentősége nem a Föld formájának vitatásában van, hanem azon keresztül az életünk értelmének és céljának felismerésében!

2. kép

Egy Facebook-bejegyzés, amelyben egy Youtube-videóra hivatkozva állítják, hogy a NASA hazudik

Több ízben utalnak saját szakértelmükre is, amely ellenőrizhetetlen, hiszen a Facebook-profil alapján nehéz valóban azonosítani. A társaság „vezetője” magát feltalálóként aposztrofálja, médiaszereplései során is többször hivatkozik erre, validálva és hitelesítve ezzel állításait. Ugyanakkor nem derül ki, hogy „szakértelme” mire irányul, illetve hogy releváns-e a téma szempontjából; nincsenek publikációi, konferenciaszereplései, semmilyen hivatkozható munkája vagy eredménye. Többször utal az eredményei publikálására, ugyanakkor sok esetben nem derül ki, hogy pontosan hol lettek elérhetővé téve ezek (lásd a 28. példát), illetve nem ellenőrzött és lektorált, vitának és kritikának kitett tudományos közegben publikált eredmények ezek; „disszeminációjuk” pusztán az internetes platformokra korlátozódik.

(25)

[A]: *Nagyon várok már egy jó próbálkozást a kísérlet cáfolatra! Több száz ezren látták már a dokumentációt, tudományos oldalakon is... de semmi... Remélem a popcorn-om kitart ??????*

[B]: *Mikor lesznek az eredmények nyilvánosak? tudom, hogy már most is mindenki láthatja őket de nem latam egy hiradoban sem hogy mondtak volna hogy akkor be lett bizonyítva a laposöld.*

[A]: *Nyilvános azt jelenti hogy mindenki számára hozzáférhető...A hirado (k) meg egy privat kereskedelmi hirszolgaltato aki azt kozli amit jonak lat. Nincs osszefugges a ketto kozott.*

Jellemző a bizonyítékokkal való szelektív bánásmód: az állításukat alátámasztó bizonyítékokat felsorakoztatják, ismertetik, az annak ellentmondókat viszont figyelmen kívül hagyják (Veszelszki 2017b: 67). A szakértésre való hivatkozás esetében is jellemző a szelektivitás: saját szakértésre, illetve a saját igazukat alátámasztó szakértésre hivatkoznak, viszont a nekik ellentmondó szakértőkkel nem foglalkoznak, nem szállnak szakmai vitába. Ha mégis, akkor hamar eljut oda a vita, hogy az ellenkező állásponton levő fél a „beprogramozás” miatt állítja, amit állít. A 28. példa esetében például megjegyzendő, hogy a csoport vezetőjének médiaszerepléseit releváns és hivatkozható, hiteles forrásként idézik, de más esetben a médiát is hazugsággá tartják.

A kétségbe vonható szakértésre való hivatkozás meglehetősen megtévesztő és manipulatív eszköz is lehet. A szakértői tekintély domináns pozíciót kölcsönöz, amelyből állításokat megfogalmazva, fotókat közzétéve, a laikus tagok számára nem ismert (létező vagy kitalált) terminusokat és matematikai adatokat, számításokat, képleteket használva szintén a megtévesztés vagy a manipuláció eszközei lehetnek (vö. Falyuna 2017, 2018a, 2018b).

3.4.4. Vallási alapok

A csoportban – bár úgy tartja, elméletének alapja az empirikus kísérlet, tapasztalat, „tudományos” módszer – több ízben kerülnek elő spirituális, vallási érvek, a Biblia forrásként, illetve az isteni teremtésből következő Föld mint a „világ közepe” jelenik meg érvként. Ezek az érvek inherens módon mondanak ellent az empirista szemlélet „hirdetésének”:

(26)

A lapos Föld elmélet valóban kizárja a világunk véletlenszerű létrejöttét, és egy intelligens tervezőt feltételez.

(27)

A kutatásokhoz nagyon fontos támpontokat ad a Biblia, de a kutatásaink és érveink a mérési eredményekre alapoznak.

(28)

1. Ha nincs gömb föld elmélet --> nincs heliocentrikus végtelen világegyetem elmélet.
2. Ha nincs heliocentrikus végtelen világegyetem elmélet --> nincs ősrobbanás elmélet.
3. Ha nincs ősrobbanás elmélet --> nincs evolúciós elmélet.
4. Ha nincs evolúciós elmélet --> akkor van teremtés.
5. Ha van teremtés --> van TEREMTŐ!

1. A heliocentrikus világ nézet szükséges a gömb elmélethez.
2. A gömb elmélet lehetővé teszi az ősrobbanás elméletet.
3. ősrobbanás elmélet lehetővé teszi az evolúciós elméletet.
4. Evolúciós elmélet kizárja a teremtést.

Az univerzum – e diskurzus szerint – teremtett alkotás, amelyet egy intelligens tervező hozott létre, nem pedig természetesen alakult képződmény (vö. kreacionizmus). Érvelésük és az elmélet felépítése szempontjából ennek fontos szerepe van, mutatja, hogy az „igazság leleplezése” miért okozná a világ felszabadítását:

(29)

Ha gömbök akkor mindenki élhet zabálhat csinálhat amit akar nem lesz következménye. Ámde ha lapos akkor teremtés történt TORVÉNYEK vannak azok szerint kell élni és aki nem tartja be a végén nem oda jut ahova mindenki szeretne lelke mélyén.

4. Összefoglalás és a további irányok

Tanulmányomban a magyar nyelvű laposföld-hívők Facebook-csoportjában zajló diskurzust elemeztem a tekintetben, hogy a nyelviileg konstruált polarizáció és a tudományos kommunikáció elemeinek használata miként alakítja a csoport identitását, tudományról alkotott képét, hogyan járul hozzá hitelességük és tudományosságuk látszatának megteremtéséhez. Egyszerre jelenik meg a csoport diskurzusában a tudományellenesség és a tudomány tekintélyének, megbízhatóságának és hitelességének egyfajta elismerése, amelyet maguk is birtokolni kívánnak.

A közösség magát teljesen független csoportnak tartja, amely az igazságért és az elnyomó hatalmi érdekek (politika és a modern kor tudósai) ellen harcol. Összeesküvés-elméletet dolgoz ki arról, hogy a nagyobb hatalommal bíró intézmények és a tudósok manipulálják, „beprogramozzák” az emberiséget. Ez alapján hiszik, hogy tevékenységük nagyobb célt szolgál: az igazság leleplezésével az emberiséget szabadítaná fel.

Annak ellenére, hogy a tudomány ellen vívnak harcot, magukat mégis tudományos közösségként értelmezik. Értelmező közösségként a külső világról alkotott vélelmeket értelmezik újra, alternatív „tudományt” művelnek. Diskurzusukban megjelennek a tudományos kommunikáció egyes elemei, ugyanakkor ezek sok esetben nem megalapozott érvelések, ellenőrizhetetlen források és hivatkozások, ellentmondásos állítások. A csoport diskurzusára jellemző tehát az áltudományos és összeesküvés-elmélet jellegű érvek megjelenése, a vallásos-spirituális és tudományos érvek keveredése, a megtévesztő nyelvi és retorikai elemek használata.

A bemutatott nyelvi, retorikai, érvelési elemek ugyanakkor nemcsak az áltudományosnak tartott tartalmakat jellemzik. Így nem állítható, hogy ezek alapján normatív szempontrendszer volna adható az áltudományos tartalmak mindenkorai és pontos felismeréséhez – a tanulmánynak ez nem is volt célja. Az azonban kétségkívül megállapítható, hogy mind a polarizáció, mind a tudományos kommunikáció elemeivel való visszaélés jellemzi a hivatalos tudománnyal szembeni ellenséges attitűd artikulálását és megteremtését, illetve a tudományosan nem elfogadott és nem megalapozott, magát mégis tudományosként aposztrofáló tartalmak retorikáját.

A csoportra jellemző, a tudománnyal és más, tekintélyt és hatalmat képviselő (birtokló) intézményekkel szembeni kritikai hozzáállás és a kérdésfeltevési szándék joggal merülhet föl (vö. például Miller 1983, Thomas & Durant 1987, Lewenstein 1995, 2003, Wynne 2006), ugyanakkor a szükséges ismeretek és fogalmi apparátus

hiánya miatt e kételkedés áltudományos és összeesküvés-elméletek megfogalmazásába csaphat át, amelyek széles körű és gyors terjedésének kedvez az online világ dinamikája.

E tanulmány célja így leginkább abban jelölhető ki, hogy felhívja a figyelmet: a tudománykommunikációra másként kell tekinteni az internet és a technológia által meghatározott világunkban. Ügyelni kell a nagyközönség tudományképének és tudományhoz való hozzáállásának változásaira, lehetőségük növekedésére abban, hogy ezt nyilvánosan kifejezésre juttassák és egymást befolyásolják e téren, illetve arra, hogy a tudománykommunikáció funkcióját a tudósok és más szakemberek ne az információk átadásában lássák, hanem egy kontextustól függő, interaktív folyamatként (vö. például Lewenstein 1995, Aczél & Veszelszki 2018). Ugyanakkor nemcsak a tudománykommunikációs eszköztár fejlesztése fogalmazódhat meg célként és további kutatási irányként, hanem az is, hogy a publikus tudományfelfogás (*public understanding of science, PUS*) vizsgálatának új közege lehet az interneten zajló kommunikáció.

Fontos továbbá megjegyezni, hogy a kézirat leadása után nem sokkal a csoportot törölték a Facebookról. Mivel az internet folyamatos és igen gyors változásaival nehéz lépést tartani, és nehéz kutatható formában megőrizni valamennyi internetes tartalmat, így a digitális kommunikáció, az online közegben zajló diskurzus, az új média vizsgálatának minden esetben célja, hogy leírja és archiválja az online világ egy-egy pillanatát, jelenségét.

Irodalom

- Aczél Petra & Veszelszki Ágnes (2018): Egy új tudománykommunikációs modell szükségességéről. A sciXcommodell. *Jel-Kép*, 4. sz. 5–18. o.
- Aczél Petra (2015): Médiaműveltség. In: Aczél Petra, Andok Mónika & Bokor Tamás: *Műveljük a médiát!* 133–177. o. Budapest: Wolters Kluwer.
- Ádám György (1995): A tudomány fejlődésének kényszerű kísérője: az áltudomány. *Természet Világa*, 126. évf. 7. sz. 307–309. o. http://www.termeszetvilaga.hu/fizika_eve/szeptikus/adam2.html.
- Becher, Tony (1989): *Academic Tribes and Territories: intellectual inquiry across the disciplines*. Bristol: Open University Press.
- Bilicsi Erika (2017): A tudományos kommunikáció története a Journal des Scavans-tól az open access-ig In: Kiszl Péter & Boda Gáborné Köntös Nelli (szerk.): *Valóságos könyvtár – könyvtári valóság: Könyvtár- és információtudományi tanulmányok 2016*, 217–223. o. Budapest: ELTE BTK Könyvtár- és Információtudományi Intézet.
- Bilicsi Erika (2018): Nyílt tudomány – közösségi kutatás. In: Kiszl Péter & Boda Gáborné Köntös Nelli (szerk.): *Valóságos könyvtár – könyvtári valóság: Könyvtár- és információtudományi tanulmányok 2018*, 285–292. o. Budapest: ELTE BTK Könyvtár- és Információtudományi Intézet.
- Brossard, Dominique & Dietram A. Scheufele (2013): Science, New Media, and the Public. *Science*, vol. 339, no. 6115, pp. 40–41.
- Cohen, Anthony P. (2001): *The Symbolic Construction of Community*. London & New York: Routledge.
- Cybenko, Anne K. & George Cybenko (2018): AI and Fake News. *IEEE Intelligent Systems*, vol. 33, no. 05, pp. 1–5.
- Drótos László (2013): Tudósok közösségi médiahasználata. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 60. évf. 7. sz. 315–317. o.
- Egyed László, Mécs Anna, Neumann Viktor & Palugyai István (2012): *A tudománykommunikáció nem hagyományos színterei*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Eysenbach, Gunther (2011): Can Tweets Predict Citations? Metrics of Social Impact Based on Twitter and Correlation with Traditional Metrics of Scientific Impact. *J Med Internet Res*, vol. 13, bo. 4, e123, <https://www.jmir.org/2011/4/e123/>.
- Falyuna Nóra (2017): Az áltudományos szövegek pragmatikai vizsgálata. Esettanulmány a lúgosító diéta példáján. *Századvég*, 84. sz. 85–107. o.
- Falyuna Nóra (2018a): Nyelvi manipuláció az interneten. In: Gabos Erika (szerk.): *A média hatása a gyermekekre és fiatalokra IX*, 69–75. Budapest: Nemzetközi Gyermekmentő Szolgálat Magyar Egyesület.

- Falyuna Nóra (2018b): A(z ál)tudományos ismeretek és az internet. *Jel-Kép*, 4. sz. 35–50. o.
- Falyuna Nóra (2019): Előszó a tudománykommunikáció tematikus számhoz. *Filológia.hu*, 1–2. sz. 5–7. o., http://www.filologia.hu/images/media/filologia_2019_1-2.pdf.
- Fish, Stanley (1980): *Is There a Text in This Class?* Cambridge: Harvard University Press.
- Fóris Ágota (2008): *Kutatásról nyelvészeknek. Bevezetés a tudományos kutatás módszertanába*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Gajewski, Krysztóf (2018): Rhetoric of Discarded Paradigm. Flat-Earthers as an Interpretive Community. In: Rozália Klára Bakó & Gizela Horváth (eds.): *Digital Agora*. Proceedings of the Fifth International Conference on Argumentation and Rhetoric, held in Oradea/Nagyvárad, Romania, 21 September 2018, pp. 67–83. Oradea (Nagyvárad), Romania & Debrecen, Hungary: Partium Press & Debrecen University Press.
- Garwood, C. (2007): *Flat Earth. The History of an Infamous Idea*. London: Pan Books.
- Geertz, Clifford (2001): Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*, 194–226. o. Budapest: Osiris.
- Gelfert, Axel (2018): Fake News: A Definition. *Informal Logic*, vol. 38, no. 1, pp. 84–117.
- Ginsparg, Paul (2007): Next-Generation Implications of Open Access. *CTWatch Quarterly* vol. 3, no. 3., <https://icl.utk.edu/ctwatch/quarterly/articles/2007/08/next-generation-implications-of-open-access/index.html>.
- Glózer Rita (2016): Részvétel és kollaboráció az új médiában. *Replika*, 100. évf. 5. sz. 131–150. o.
- Görögh Edit, Harangi Gabriella & Karácsony Gyöngyi (2013): *Tudás reprezentálása a világhálón*. Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár.
- Hajdu Péter (2001): Tegyük fel, hogy vannak értelmezői közösségek... In: Kálmán C. György (szerk.): *Az értelmező közösségek elmélete*, 149–157. o. Budapest: Balassi.
- Jenkins, Henry, Ravi Purushotma, Margaret Weigel, Katie Clinton & Alice J. Robinson (2009): *Confronting the Challenges of Participatory Culture. Media Education for the 21st Century*. Cambridge & London: The MIT Press.
- Jenkins, Henry, Sam Ford & Joshua Green (2013): *Spreadable Media. Creating Value and Meaning in a Networked Culture*. New York & London: New York University Press.
- Jenkins, Henry & Suzanne Scott (2013): Twenty Years Later. Conversation between Henry Jenkins and Suzanne Scott. In: Henry Jenkins: *Textual Poachers. Television Fans and Participatory Culture*. Updated Twentieth Anniversary Edition, pp. vii–li. New York & London: Routledge.
- Jenkins, Henry (1992): *Textual Poachers. Television Fans and Participatory Culture*. New York: Routledge.
- Jenkins, Henry (2006): *Convergence Culture. Where Old and New Media Collide*. New York & London: New York University Press.
- Kacsuk Zoltán (2005): Superman, Kirk kapitány és Songoku: rajongói értelmező közösségek. In: Lóránd Zsófia, Scheibner Tamás, Vaderna Gábor & Vári György (szerk.): *Laikus olvasók? A nem-professzionális olvasás lehetőségei*, 221–227. o. Budapest: L'Harmattan.
- Kálmán C. György (2001): *Az értelmező közösségek elmélete*. Budapest: Balassi.
- Koltay Tibor (2010): Az új média és az írástudás új formái. *Magyar Pedagógia*, 110. évf. 4. sz. 301–309. o.
- Koltay Tibor (2014): A tudomány és az új média viszonyáról. *Magyar Tudomány*, 175. évf. 3. sz. 345–349. o.
- Koltay Tibor (2017): A kutatóknak szánt közösségi médiáról. *Magyar Tudomány*, 178. évf. 10. sz. 1303–1310. o.
- Lamb, Clayton T., Sophie L. Gilbert & Adam T. Ford (2018): Tweet success? Scientific communication correlates with increased citations in Ecology and Conservation. *PeerJ* 6, e4564, <https://peerj.com/articles/4564/>.
- Lewenstein, Bruce (1995): Science and the Media. In: Sheila Jasanoff, Gerald E. Markle, James C. Petersen & Trevor Pinch (eds.): *Handbook of Science and Technology Studies*, pp. 343–360. Revised Edition. Sage Publications.
- Lewenstein, Bruce (2003): *Models of Public Communication of Science and Technology*. Departments of Communication and of Science & Technology Studies, Cornell University, https://ecommons.cornell.edu/xmlui/bitstream/handle/1813/58743/Lewenstein.2003.Models_of_communication.CC%20version%20for%20Cornell%20eCommons.pdf?sequence=3.
- Margitay Tihamér (2007): *Az érvelés mestersége*. Budapest: Typotex. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011-0001-526_margitay_az_erveles/adatok.html.

- McClain, Craig R (2017): Practices and promises of Facebook for science outreach: Becoming a “Nerd of Trust.” *PLoS Biol*, vol. 15, no. 6, e2002020, <https://journals.plos.org/plosbiology/article?id=10.1371/journal.pbio.2002020>.
- Miller, Jon D. (1983): Scientific Literacy: A Conceptual and Empirical Review. *Daedalus*, vol. 112, no. 2, pp. 29–48.
- Miller, Vincent (2011): *Understanding Digital Culture*. London: SAGE.
- Morgan, Augustus De (1872/2008): *A Budget of Paradoxes*. Vol. II. Edited by David Eugene Smith.
- Nagy Csilla (2007): *A fordítás és az értelmező közösségek. Iskolakultúra*, 17. évf. 1. sz. 117–120. o.
- Parallax [Samuel Birley Rowbotham] (1849): *Zetetic Astronomy. A Description of Several Experiments which Prove that the Surface of the Sea is a Perfect Plane, and that the Earth is not a Globe!* Birmingham: Published BY W. CORNLAB, Bookseller, 108 New-Street.
- Parallax [Samuel Birley Rowbotham] (1865): *Zetetic Astronomy. Earth not a Globe! An Experimental Inquiry into the True Figure of the Earth: Proving it a Plane, without Axial or Orbital Motion; and the only Material World in the Universe!* London: Simpkin, Marshall, and CO., Stationers’ Hall Court, [https://www.theflatearthsociety.org/library/books/Earth%20Not%20a%20Globe%20\(Samuel%20Rowbotham\).pdf](https://www.theflatearthsociety.org/library/books/Earth%20Not%20a%20Globe%20(Samuel%20Rowbotham).pdf).
- Parallax [Samuel Birley Rowbotham] (1881): *Zetetic Astronomy. Earth not a Globe. An Experimental Inquiry into the True Figure of the Earth, Proving It a Plane, without Orbital or Axial Motion, and the Only Known Material World, Its True Position in the Universe, Comparatively Recent Formation, Present Chemical Condition, and Approaching Destruction by Fire, etc. etc. etc.*, <http://www.sacred-texts.com/earth/za/>.
- Parallax [Samuel Birley Rowbotham] (1881/2018): *Zetetic Astronomy. Earth not a Globe. An Experimental Inquiry into the Truth Figure of the Earth*. 3rd Edition. Updated for 2018! Additional Resources Added. CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Pariser, Eli (2011): *The Filter Bubble. What the Internet Is Hiding from You*. New York: Penguin Press.
- Pusztai Gabriella (2010): *Kollegiális kezek a felsőoktatásban. Az értelmező közösség hatása a hallgatói pályafutásra*. Akadémiai doktori értekezés, http://real-d.mtak.hu/455/4/dc_43_10_doktori_mu-1.pdf.
- Schadewald, Bob (2015): *The Plane Truth*. Published by Wendy Schadewald, <https://www.cantab.net/users/michael.behrend/ebooks/PlaneTruth/pages/index.html>.
- Sokal, Alan D. (2006): Pseudoscience and Postmodernism: Antagonists or Fellow-Travellers? In: Garrett G. Fagan (ed.): *Archaeological Fantasies: How Pseudoarchaeology Misrepresents the Past and Misleads the Public*, pp. 286–361. London & New York: Routledge.
- Szvetelszky Zsuzsanna (2017): Közösségi kételyek. *Századvég*, 84. sz. 27–39. o.
- Thomas, Geoffrey & John Durant (1987): Why should we promote the public understanding of science? In: Shortland M. (ed.): *Scientific Literacy Papers*, pp. 1–14. Oxford: Rewley House.
- Veres András (1996): Az értelmező közösség: fikció vagy realitás? *Literatura*, 22. évf. 3. sz. 389–404. o.
- Veszelszki Ágnes, Falyuna Nóra, Fodorné Tóth Krisztina & Tóth Aliz (2017): Az internetbiztonság kommunikáció- és nyelvtudományi aspektusból. In: Hülber László (szerk.): *A digitális oktatási kultúra módszertana*, 163–207. o. Eger: Eszterházy Károly Egyetem.
- Veszelszki Ágnes & Falyuna Nóra (2018): Tudománykommunikáció tematikus szám. Előszó. *Jel-Kép*, 4. sz. 1–3. o., http://communicatio.hu/jelkep/2018/4/JelKep_2018_4_Eloszo__Veszelszki_Agnes__Falyuna_Nora.pdf.
- Veszelszki Ágnes (2017a): *Netnyelvészet. Bevezetés az internet nyelvhasználatába*. Budapest: L’Harmattan.
- Veszelszki Ágnes (2017b): Az álhírek extra- és intralingvális jellemzői. *Századvég*, 84. sz. 51–82. o.
- Wynne, Brian (2006): Public Engagement as a Means of Restoring Public Trust in Science. Hitting the Notes, but Missing the Music? *Community Genetics*, vol. 9, no. 3, pp. 211–220.
- Zielinska, Iwona (2017): The Influence of Social Media on Science Communication: Strategies of GMO Opponents on Facebook. *Adeptus*, no. 10, 1513. https://www.academia.edu/36028025/The_Influence_of_Social_Media_on_Science_Communication_Strategies_of_GMO_Opponents_on_Facebook.

Abstract in English

A case study on the discourses of flat earth believers' online community

The Web 2.0 has fundamentally changed the nature of the public sphere and the construction of reality, as well as the behaviour of communication actors. It has also had an effect on how both scientific and seemingly scientific but in fact invalid and non-credible contents appear and then spread very rapidly on the internet. This paper presents a case study of the Flat Earth Believers by analysing the discourse of a Hungarian Facebook group. The Flat Earth Believers disseminate a scientifically refuted and rejected theory, and are therefore a good example of online participatory culture: they cultivate their own, alternative “science” on the internet. The research asks the questions of what lingual, rhetorical and other discursive tools are involved in constructing the identity of this group. The analysis focuses on two elements of their identity construction: how they oppose other groups, and how they create their own scientific credibility. Based on these, the paper investigates 1) how polarisation plays a role in the construction of their identity and their credibility; and 2) how they use elements of scientific communication in their discourse. The investigation shows that in the group’s discourse, anti-scientific attitude is equally representative to the recognition of the authority, credibility and reliability of science they themselves wish to possess. The aim of this research is to draw attention to the need for new approaches in science communication in a changing world ever more defined by information technology and the internet, and to demonstrate that online communication may provide new contexts for studying the public understanding of science (PUS).

Keywords: conspiracy theory, critical skills, digital communication, digital and media competence, media awareness, participatory culture, pseudo-science, public understanding of science, science communication, social media

Falyuna Nóra nyelvész, terminológus. Az MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Konkoly-Thege Miklós Csillagászati Intézet interdiszciplináris kutatásvezetője, illetve a Budapesti Corvinus Egyetemen működő TudCom tudománykommunikációs kutatócsoport egyik alapító tagja és kutatója. Disszertációját az ELTE Alkalmazott Nyelvészeti Doktori Programjában írja. Fontosabb kutatási területei és témái: digitális kommunikáció; áltudományosság és álhírek; tudománykommunikáció; befolyásolás, manipuláció, megtévesztés és pletyka. Kutatói tevékenysége mellett oktat, képzés- és tudományszervezéssel és tudománykommunikációval is foglalkozik.

Virág Ágnes

Hogyan működnek a vizuális metaforák?

A Gerard J. Steen szerkesztésében megjelent *Visual Metaphor: Structure and process* című tanulmánykötetről

Az utóbbi évtizedben a kommunikációelmélet területén – különösen a reklám műfaját, a politikai és az egészségügyi diskurzust vizsgálók közül – egyre többen foglalkoznak a vizualitás és a metaforák kapcsolatával (Forceville & Urios-Aparisi 2009, Šorm & Steen 2013, Burgers et al. 2015, Pérez-Sobrino 2017, Abdel-Raheem 2018). Ez alapján úgy tűnik, hogy a vizuális metaforák fontos szerepet játszanak a figyelem, az emlékezet, a problémamegoldás, a meggyőzés és az érvelés folyamataiban is.

A John Benjamins Kiadó *Converging Evidence in Language and Communication Research* című könyvsorozatának tizennyolcadik köteteként jelent meg 2018-ban Gerard J. Steen szerkesztésében a *Visual Metaphor: Structure and process* című tanulmánykötet. Ebben holland egyetemek kommunikáció tanszékeinek oktatói összegzik a vizuális metaforákra vonatkozó kutatásaikat. Arra a kérdésre keresnek választ, hogy miként működnek és hogyan azonosíthatók a vizuális metaforák. A vizuális metaforákat verbális társaikhoz hasonlóan a befogadók általában nem tudatosan értelmezik, mégis hatással vannak arra, hogy a szemlélők miként fogják fel önmagukat és az őket körülvevő világot. A szerzők alapállása több ponton is egyezik. Mindannyian elfogadják a *metafora karrierjének elméletét*, vagyis azt, hogy a metafora szerkezete meghatározza a működésének folyamatát, és azt, hogy a konvencionális metaforákat kategorizálás útján, míg az újszerűeket összehasonlítás révén értelmezzük (Bowdle & Gentner 2005). Gerard J. Steen szerint ez az elmélet képes volt összehangolni az értelmezés folyamatait (a kategorizálást és az összehasonlítást) és a metaforatípusokat (192. o.). A kötet kutatóinak megközelítésmódja *pszicholingvisztikai*, vagyis vizsgálataik során figyelembe veszik és felhasználják a pszichológiai és a neurobiológiai eredményeket. További hasonlóság, hogy az elemzések tárgyát *statikus vizuális anyag* jelenti, amelyben dominálnak a kognitív vizuális kutatásokban preferált direkt tartalmú, tömegkultúrához sorolható műfajok. Ilyenek a nyomtatott reklámok és a képregények. A műfajok kiterjesztéseként jelennek meg képzőművészeti alkotások Marianna Bolognesi és társai, valamint Romy van den Heerik és társai tanulmányaiban.

Heerik és társai szerint a vizuális metafora értelmezése során a szemlélő a vizuális példa általános megértésére törekszik, megvizsgálja a kisebb vizuális egységeket, és észleli az összeférhetetlen elemeket. Ezeket megpróbálja összehasonlítani, összekapcsolni egymással. Az értelmezési folyamatok a befogadóktól és a különböző műfajoktól függően változó sorrendben és minőségben mennek végbe (121–142. o.). A fenti folyamatokat korábbi kognitív pszichológiai vizsgálatok is megerősítik (például Kuuva 2007).

Lisanne van Weelden és társai empirikus vizsgálatuk eredményeként kimutatták, hogy a formailag hasonló, egymás mellett látható entitásokat a szemlélő hajlamosabb metaforaként értelmezni (147–162. o.). Didier Hodiamont és társai pedig megállapították, hogy a vizuális metaforák (a verbálisakhoz hasonló módon) konvencionálisuk alapján elhelyezhetők egy kontinuumon: vannak közöttük egészen gyakoriak és vannak újszerűek is (163–184. o.).

A kötetben szereplő tanulmányok közül kettőt emelek ki részletesen. Az elsőben Joost Schilperoord foglalkozik a vizuális összeférhetlenség definíciójával, tipológiájával és megoldási mintázaival. Megközelítése újszerű, mert nem a metaforától közelít az összeférhetlenség felé, hanem éppen fordítva. Schilperoord a metaforikus gondolkodást az összeférhetlenség csupán egyik megoldási módozatának tartja. Felfogásában az összeférhetlenség olyan látható anomália, amikor a látott entitás nem felel meg a valóságnak: nem az, amit várnánk, valamint az általunk ismert kognitív modellekből sem következik az oda nem illő dolog jelenléte (12. o.). Anomália létrejöhet úgy is, hogy a modell egyik elemét helyettesítjük egy másik modell elemével („helyettesítés”), például a szülés pillanatában egy újszülött helyére egy farmernadrág kerül. A reklám azt üzeni, hogy hamarosan új nadrágok lesznek a boltokban. Az újszülött hiányzó elemként érzékelhető. Az összeférhetlenség további

altípusai: a „beszúrás” (x többletelemként szerepel egy tőle idegen kognitív modellben), az „összeolvadás” (x és y egy entitásként szerepel), a „kétértelműség” (egyszerre lehet x vagy y), az „átalakítás” (x y-ként jelenik meg), a „torzítás” (x deformálódott) és a „törlés” (x hiányzik). A kutató szerint az összeférhetlenség feloldható analógiás úton, kategorizáció vagy sémákban való gondolkodás segítségével, valamint skála vagy ellentét felállításával.

A második tanulmány, amely új irányt indíthat el a vizuális metaforakutatások terén, Ester Šorm és Gerard J. Steen nevéhez fűződik. Céljuk olyan vizuális metaforaazonosító eljárás (VISMIP) kialakítása, amellyel a kutatók a metaforákat természetes előfordulásuk közben képesek azonosítani statikus vizuális anyagban. Azonos módszertan használata tenné lehetővé azt, hogy a különböző kultúrákban, az eltérő vizuális műfajokban végzett vizsgálatok eredményei összehasonlíthatóvá váljanak. Jelenleg nincsen egységesen alkalmazott vizuális metaforaazonosító eljárás (Forceville 2002, Kaplan 2005, Virág 2017).

A VISMIP a verbális metaforaazonosító eljárás, a MIPVU (az amszterdami Vrije Universiteit metaforaazonosító eljárása, lásd Steen és társai 2010) lépéseit adaptálja, ezzel összehasonlíthatóvá teszi a MIPVU-val végzett verbális és a VISMIP-pel végzett vizuális kutatások eredményeit. A VISMIP alkalmazása során az elemző megnézi a teljes képet, majd megpróbálja verbalizálni annak jelentését. A kép leírása után (ki, mi, mivel, hol, mit csinál) az elemző a vizuális összeférhetlenséget keresi. Ezt úgy próbálja meg feloldani, hogy az oda nem illő elemet olyan elemmel helyettesíti, amelynek köszönhetően koherens kép jön létre. Az összehasonlított párok elemeit a WordNet szótárban ellenőrzi (ez olyan, angol nyelvű szótár, amely a kifejezéseket jelentésük alapján kategóriákba sorolja). Ha az összehasonlítás két olyan eltérő tartomány elemei között történik, amely a kép témájával is kapcsolatban áll, akkor metaforikusként jelölhető a kép. Az azonosító eljárás példákkal illusztrált bemutatása mellett a tanulmány egyik lényeges pontja az a megfigyelés, amely szerint a vizuális metaforák esetében az oda nem illő elem lehet forrás- és céltartomány is, míg a verbális metaforák esetében az összeférhetetlen elem a forrástartományhoz tartozik.

Steen a kutatásaik eredményeit összegezve azt mondja, hogy a vizuális metaforák tipikus esetben szándékosak, újszerűek és kreatívak, és az alkotók újszerűen használják a konvencionális metaforákat is, amelyek direkt metaforaként működnek (látható a forrás- és a céltartomány is). Kritikai megjegyzésként érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Joost Schilperoord az összeférhetlenség vizsgálatát és tipológiáját a reklámok elemzésén keresztül határozta meg. Érdemes lenne a tipológiát más vizuális műfajon is tesztelni. Šorm és Steen az elemzés lépéseit részletekbe menően végigvezeti, de a VISMIP-módszer empirikus bemutatását két példára korlátozza. A módszer továbbra is homályban hagyja a kontextus kérdését, tehát nem számol a műalkotások esetében különösen jelentős történeti vonatkozásokkal (stílus-, műfaj- és szimbólumtörténet, korszakra vonatkozó tudás), illetve a diskurzusjelleggel. Az eljárás a metaforák azonosítására koncentrál, és a más természetű kognitív folyamatokat, például a metonímiákat nem emeli ki. Az amszterdami műhely azonban – a kötéssel kapcsolatban felmerülő kritikai észrevételek ellenére – sikeresen hívja fel a figyelmet a vizuális metaforakutatás módszertanára, és teszi meg az első tudományos igényű javaslatokat ezen a területen.

A tanulmánykötet hasznos lehet mindazok – például politikai kampányokat elemzők vagy reklámszakemberek – számára, akiket a vizuális anyagok elemzésének módszertani kérdései foglalkoztatnak, vagy arra kíváncsiak, hogy a szemlélő milyen folyamatokon keresztül értelmezi az adott vizuális jelenséget. És azok számára is, akik olyan eljárást keresnek, amely alkalmas a vizuális és a verbális módban előforduló metaforák összehasonlítására. (Gerard J. Steen, ed.: *Visual Metaphor: Structure and process*. In: *Converging Evidence in Language and Communication Research*, 18, John Benjamins Publishing Company: Amsterdam & Philadelphia, 2018, 198 oldal, 90 EUR)

Irodalom

- Abdel-Raheem, Ahmed (2018): *Pictorial framing in moral politics: A corpus-based experimental study*. New York & London: Routledge.
- Bowdle, Brian F. & Dedre Gentner (2005): The Career of Metaphor. *Psychological Review*, vol. 112, no. 1, pp. 193–216.
- Burgers, Christian, Ellie A. Konijn, Gerard J. Steen & Marlies A. Iepsma (2015): Making ads less complex, yet more creative and persuasive: The effects of conventional metaphors and irony in print advertising. *International Journal of Advertising*, vol. 34, no. 3, pp. 515–532.
- Forceville, Charles, & Eduardo Urios-Aparisi, eds. (2009): *Multimodal metaphor*, vol. 11, Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Forceville, Charles (2002): The Identification of Target and Source in Pictorial Metaphors. *Journal of Pragmatics*, vol. 34, no. 1, pp. 1–25.
- Kaplan, Stuart (2005): Visual metaphors in print advertising for fashion products. In: Kenneth L. Smith, Sandra Moriarty, Keith Kenney & Gretchen Barbatsis (eds.): *Handbook of visual communication: Theory, methods, and media*, pp. 167–177. New York & London: Routledge
- Kuuva, Sari (2007): Content-based approach to experiencing visual art. *Jyväskylä studies in computing*, 76.
- Pérez-Sobrino Paula (2017): *Multimodal metaphor and metonymy in advertising*, vol. 2. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Šorm, Ester, & Gerard J. Steen (2013): Processing visual metaphor: A study in thinking out loud. *Metaphor and the Social World*, vol. 3, no. 1, pp. 1–34.
- Steen, Gerard J. (2011): From three dimensions to five steps: The value of deliberate metaphor. *metaphorik.de*, vol. 10, no. 21, pp. 83–111.
- Steen, Gerard ed. (2010): A method for linguistic metaphor identification: From MIP to MIPVU, In: *Converging Evidence in Language and Communication Research*, 14 vol. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Virág Ágnes (2017): A kortárs képelemzés kognitív szempontú megközelítése. *Gyermeknevelés*, 5. évf. 1. sz. 123–142. o.

Virág Ágnes művészettörténész, muzeológus, a Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola hallgatója a Budapesti Corvinus Egyetemen. Kutatási területe a vizuális metaforákra, a metaforaazonosító eljárásokra, a multimodalitásra és a hatalmi reprezentációra fókuszál a kritikai művészeti műfajokban (a képzőművészetben és a politikai karikatúrákban). Email: agnesvirag84@gmail.com